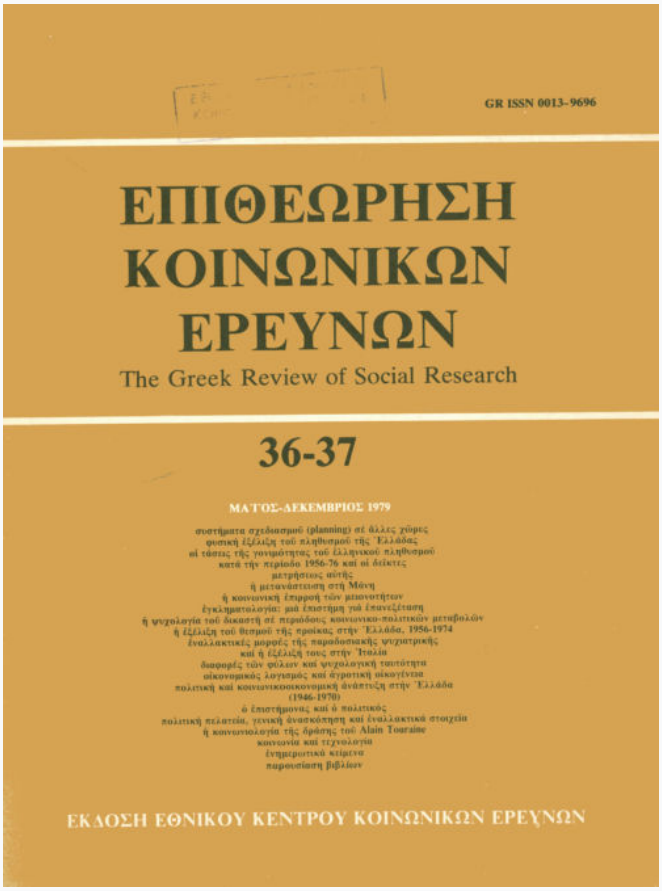
ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis)

Κλ. Σ. Κουτσούκης

doi: 10.12681/grsr.464

Copyright © 1979, Κλ. Σ. Κουτσούκης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Κουτσούκης Κ. Σ. (1979). Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis). *The Greek Review of Social Research*, *36*, 372–392. https://doi.org/10.12681/grsr.464

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 29/03/2024 14:41:12

πολιτική καί κοινωνικοοικονομική ἀνάπτυξη στήν Ἑλλάδα (1946-1970)

Προσπάθεια γιά ἐμπειρική ἐπαλήθευση τῆς θεωρίας τῶν Lerner, Lipset καί ἄλλων μέ χρήση προχωρημένων στατιστικῶν μεθόδων (factor analysis καί multiple regression analysis)

τοῦ

Κλ. Σ. Κουτσούκη, Ph. D.

Ι. εἰσαγωγή: ὁρισμός τοῦ προβλήματος

Ἡ ἰδέα ὅτι τά πολιτικά φαινόμενα πρέπει νά ἐξετάζονται ὄχι μόνο μέ ἐπιστημονική μεθοδολογία, ἀλλά καί νά ἐρευνῶνται σάν νά εἶναι συστατικά μέρη-στοιχεῖα ἑνός συνόλου (σύστημα), δέν εἶναι νέα. Ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ J. Harrington, τοῦ K. Marx, τοῦ Ch. Beard φθάνει μέχρι τίς μέρες μας μέ σύγχρονους πρωτοπόρους, τόν D. Easton, τόν G. Almond καί ἄλλους. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ H. J. Spiro, διακηρύσσει: «... Ὅποιος ἐπιχειρεῖ νά μελετήσει τήν πολιτική θά πρέπει νά τή δεῖ τουλάχιστον σάν ἕνα σύστημα, δηλαδή, θά πρέπει νά παραδεχθεῖ ὅτι ὑπάρχουν κανονικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες ὄψεις τῆς πολιτικῆς καθώς ἐπίσης ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα τά φαινόμενα, πού δέν τά θεωρεῖ ὡς πολιτικά καί σ' ἐκεῖνα πού τά περιγράφει σάν τέτοια».[1]

Ἡ ἄποψη αὐτή φαίνεται νά δεσπόζει σήμερα στούς περισσότερους θεωρητικούς τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, διότι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο προσπαθοῦν νά μελετήσουν τό φαινόμενο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι πολύ κοντά σέ ὅ,τι οἱ θεωρητικοί τῶν συστημάτων ἐπιχειροῦν, δηλαδή: «... τή μελέτη ἑνός συνόλου ἀλληλοεξαρτημένων μεταβλητῶν ξεχωριστά ἀπ' τό περιβάλλον καθώς καί τήν ἔρευνα τῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους αὐτό τό σύνολο (σύστημα) διατηρεῖ τήν ἰσορροπία του κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν διαταραχῶν, πού προέρχονται ἀπό τό περιβάλλον».[2]

Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης ἄρχισε νά διαμορφώνεται μέ γοργό ρυθμό μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί κυρίως στή δεκαετία τοῦ '60. Κοινωνιολόγοι καί πολιτικοί ἐπιστήμονες ἀνέπτυξαν τή θεωρία τῆς ἀλληλοεξάρτησης μεταξύ κοινωνικῶν, πολιτικῶν καί οἰκονομικῶν φαινομένων. Δηλαδή ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης πρεσβεύει ὅτι σέ μιά χώρα, κατά κανόνα ἀναπτυσσόμενη, ἡ ἄνοδος τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ τείνει νά ἐπηρεάζει καί τή στάθμη τῆς πολιτικῆς του ἀνάπτυξης.

Σκοπός τῆς σύντομης αὐτῆς ἔρευνας εἶναι νά ἐπαληθεύσει ἐμπειρικά τήν παραπάνω ὑπόθεση. Ἔτσι θά γίνει προσπάθεια νά ἀναλυθοῦν καί συσχετισθοῦν γιά μιά περίοδο εἴκοσι πέντε ἐτῶν οἱ ἐπιμέρους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς μας ἀνάπτυξης, δηλαδή ὁ οἰκονομικός, ὁ πολιτικός καί ὁ κοινωνικός τομέας στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1946 μέχρι τό 1970.

Στήν ἀνάλυση, ἐκτός ἀπ' τίς μεταβλητές πού ἐπι-

1. Βλ. μεταξύ ἄλλων, Herbert J. Spiro, «An Evolution of Systems Theory» ('Εξέλιξη στή θεωρία τῶν συστημάτων) στό συλλογικό ἔργο τοῦ James C. Charlesworth (Ed), *Contemporary Political Analysis* (New York, the Free Press, 1967), σελ. 164.

2. Βλ. Morton, A. Kaplan, «Systems Theory» στόν Charlesworth, *ὅπ, παρ,* σελ. 150.

λέχθηκαν ἀπό τούς παραπάνω τρεῖς τομεῖς ἀνάπτυξης, θά γίνει ἀκόμη χρήση τριῶν «ἀνεξάρτητων» μεταβλητῶν, ὅπως ἡ ἀστάθεια τοῦ συστήματος, ἡ στρατιωτική ἀμυντική προσπάθεια καί ἡ μεταβλητή τοῦ χρόνου.

Πρίν προσδιορισθεῖ ἀναλυτικότερα τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἔρευνας, θά γίνει μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας, ἐκείνης κυρίως, πού ἔχει ἀμεσότερη σχέση μέ τήν ἐπιχειρούμενη ἐδῶ ἀνάλυση.

II. τό θεωρητικό πλαίσιο

Α. *Ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας*

Πρῶτος ὁ Daniel Lerner ἀνακάλυψε ἐμπειρικά τή σχέση μεταξύ τῆς ἀστικοποίησης τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς πληροφόρησης ἀπ' τό ἕνα μέρος καί τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς ἀπό τό ἄλλο. Καθόρισε μάλιστα σάν αἰτιώδη τή σχέση μεταξύ ἀστικοποίησης καί πολιτικῆς συμμετοχῆς, ὅτι δηλαδή: «... ἡ ἀστικοποίηση, πού τοποθετεῖται χρονικά πρώτη, ἐπηρεάζει τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης ἑνός λαοῦ, ἡ ἐκπαίδευση μέ τή σειρά της εὐνοεῖ τήν πλατύτερη ἐνημέρωση, καί αὐτή τελικά ἐπιδρᾶ στό μέγεθος τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς».[3]

Ὁ Seymour Lipset προχώρησε ἕνα βῆμα παραπέρα καί ἐρεύνησε τήν ὑπόθεση κατά πόσο μιά χώρα, γιά νά εἶναι λίγο ἤ πολύ δημοκρατική, θά πρέπει νά φθάσει σ' ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἄν καί, ἀποφαίνεται, εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσει κανείς ἕνα μεμονωμένο αἴτιο οἱουδήποτε κοινωνικοῦ φαινομένου—γιατί τά κοινωνικά φαινόμενα ἔχουν πολλαπλές αἰτίες—ἐν τούτοις, ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τείνει νά ἔχει μιά συγκριτικά στενότερη σχέση μέ τήν πολιτική πρακτική. Εἰδικότερα τοῦτο ἐπαληθεύεται, ὅταν γίνεται σύγκριση μεταξύ διαφόρων κρατῶν.[4]

Ὅλοι σχεδόν οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητές ἄσκησαν αὐστηρή κριτική, κυρίως, διότι ὁ Lipset δέν χρησιμοποίησε προχωρημένες στατιστικές μεθόδους, ὅπως ἔπρεπε, γιά νά στηρίξει τήν ὑπόθεσή του.

Ἕνας ἀπό τούς κριτές τοῦ Lipset, ὁ Arthur S. Banks, διευθυντής σήμερα τοῦ Ἠλεκτρονικοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς N. Ὑόρκης (at Binghamton), μέ τή χρήση προχωρημένων στατιστικῶν μεθόδων ἐπισήμανε ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι βρῆκε ὁ Lipset, ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός στήν ἐξελικτική πορεία μιᾶς χώρας ἔχει τήν τάση νά μήν προηγεῖται πάντα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας.[5]

Ἐποικοδομητικότερη, ἀπό μεθοδολογική ἄποψη, στάθηκε ἡ προσφορά τοῦ κοινωνιολόγου Philips Cutright. Ξεκινώντας ἀπ' τήν ὑπόθεση τοῦ Lipset, ὁ Cutright ἐπιχείρησε νά ἀναλύσει στατιστικά τή σχέση πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τά στοιχεῖα πού χρησιμοποίησε ἀφοροῦσαν ἑβδομήντα ἑπτά χῶρες γιά μιά περίοδο περίπου εἴκοσι ἐτῶν (1940-1960).

Ἡ κεντρική ὑπόθεση, πού θέλησε νά ἐρευνήσει ὁ Cutright, ἦταν ὅτι οἱ πολιτικοί θεσμοί μιᾶς χώρας εἶναι ἀλληλένδετοι μέ τό ἐκπαιδευτικό σύστημα, τό σύστημα τῶν ἐπικοινωνιῶν, τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, τήν ἀστικοποίηση καί τήν κατανομή τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (πρωτογενής καί δευτερογενής τομέας).[6]

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Cutright ἔδειξαν ὅτι κάθε μιά ἀπό τίς κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές συνδέεται μέ ὅ,τι αὐτός ἀποκαλεῖ «δημοκρατική πολιτική ἀνάπτυξη». Ὁ δείκτης ὅμως τῶν ἐπικοινωνιῶν ἔχει τό μεγαλύτερο συντελεστή, καί γι' αὐτό, συμπεραίνει ὁ Cutright, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι οἱ ἐπικοινωνίες ἔχουν μεγαλύτερη, σχετικά, σπουδαιότητα γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη μιᾶς χώρας. Μάλιστα μέ τή χρήση μιᾶς παλινδρόμησης (Regression Analysis), ὁ Cutright ἔδειξε ὅτι εἶναι σέ θέση νά προβλέψει κανείς τό βαθμό τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης (συγκριτικά) ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν ἐπικοινωνιῶν σέ μιά χώρα. Στή μεθοδολογία τοῦ Cutright ἀσκήθηκε ἐπίσης κριτική, κυρίως ἀπό τόν Deane Neubauer. Ὁ τελευταῖος, διαφοροποιώντας τόν ὁρισμό τοῦ Cutright (πολιτική ἀνάπτυξη), δέν βρῆκε τίς σχέσεις, πού διατύπωσε ὁ Cutright.[7]

3. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (Τό πέρασμα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας: Ἐκσυγχρονίζοντας τή Μέση Ἀνατολή), (Glencoe Ill., The Free Press, 1958), σελ. 60-62. Ἡ θεωρία πού ἀναπτύσσει στό βιβλίο αὐτό ὁ Lerner προῆλθε ἀπό τίς παρατηρήσεις του σέ παραδοσιακές χῶρες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅπως Τουρκία, Αἴγυπτο κ.ἄ. μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ Ἑλλάδα, ἄν καί προγραμματίσθηκε, δέν περιλήφθηκε τελικά στίς ἐπιτόπιες παρατηρήσεις του.

4. Seymour Martin Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy» (Μερικές κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας: Οἰκονομική ἀνάπτυξη καί πολιτική νομιμότητα) στό περ. *American Political Science Review* (στό ἑξῆς σέ συντομογραφία *APSR*), LIII (Μάρτιος 1959), σελ. 66-68 καί 105. Βλ. ἐπίσης τό βιβλίο του, S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Ὁ πολιτικός ἄνθρωπος: Οἱ κοινωνικές βάσεις τῆς πολιτικῆς), (New York: Double Day and Co., 1960), σελ. 27-28.

5. Arthur S. Banks, «Modernization and Political Change» (Ἐκσυγχρονισμός καί πολιτική ἀλλαγή), περ. *Comparative Political Studies*, II (Ἰαν. 1970), σελ. 405-409 καί 415-417.

6. Philips Cutright, «National Political Development: Measurement and Analysis» (Ἐθνική πολιτική ἀνάπτυξη: Μέτρηση καί ἀνάλυση), περ. *American Sociologigal Review*, τόμ. XXVIII (Ἀπρ. 1963), σελ. 253-264.

7. Deane E. Neubauer, «Some Conditions of Democracy» (Μερικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας), περ. *APSR*, τόμ. LIII, (Μάρτ. 1959), σελ. 1002-1009.

Ἕνας νεώτερος ἐρευνητής, ὁ Arthur K. Smith (Cornell University), ἐπιβεβαίωσε τά συμπεράσματα τοῦ Cutright ἐρευνώντας τίς σχέσεις μεταξύ τῆς ἀστικοποίησης, τῆς μόρφωσης, τῶν ἐπικοινωνιῶν καί τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, μέ στοιχεῖα παρμένα ἀπό 110 χῶρες.[8] Προηγουμένως οἱ Donald McCrone καί Charles Cnudde σκέφτηκαν νά διατυπώσουν μιά θεωρία «δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καί κατασκεύασαν, βασιζόμενοι στήν ὑπόθεση τοῦ Lerner, ἕνα μοντέλο, στό ὁποῖο διαγράφουν τήν αἰτιώδη σχέση τῶν παραπάνω μεταβλητῶν. Τό συμπέρασμά τους εἶναι ὅτι ἡ ἀστικοποίηση ἐπηρεάζει τίς ἄλλες μεταβλητές (ἐκπαίδευση, ἐπικοινωνία, δημοκρατική λειτουργία), ἀλλά σπουδαιότερο εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπικοινωνία ἐπηρεάζει τή δημοκρατική λειτουργία ἀπ' εὐθείας-αὐτόνομα, χωρίς τή μεσολάβηση ἄλλης μεταβλητῆς.[9]

Παράλληλα, ὁ James Coleman, χρησιμοποιώντας τούς δεῖκτες οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πού ἔδωσε ὁ Lipset, ἀλλά καί δικούς του δεῖκτες «πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ», ἐρεύνησε τή σχέση τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων σέ τρεῖς ὁμάδες χωρῶν, δηλαδή τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ Coleman, ἀπό τήν ἔρευνα αὐτή, βρῆκε ὅτι μεταξύ τῶν τριῶν ὁμάδων ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη καί ὁ «πολιτικός ἀνταγωνισμός» παρουσιάζουν θετική σχέση. Ὅταν ὅμως θέλησε νά συγκρίνει ἀτομικά τίς χῶρες μεταξύ τους, διαπίστωσε ὅτι ἡ σχέση μεταξύ τῶν δύο φαινομένων γινόταν ἀρνητική.[10] Αὐτή ἡ ἀντίφαση, μπορεῖ νά πεῖ κανείς, φανερώνει καί τίς ποικίλες διαφορές, πού διακρίνουν τίς χῶρες σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν οἰκονομική καί πολιτική τους ἀνάπτυξη.

Ὁ Marvin Olsen, θέλοντας νά εὑρύνει τό φάσμα τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν καί τῶν μεταβλητῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ἐπιχείρησε μιά πολλαπλή ἀνάλυση τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης. Στήν ἔρευνά του χρησιμοποίησε δεκατέσσερεις συνδυασμούς μεταβλητῶν κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καί ἑπτά δεῖκτες πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί βρῆκε ὅτι οἱ πρῶτοι ἀσκοῦν διαφορετική ἐπιρροή σέ κάθε δείκτη πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί ὅτι ἡ πιό δυνατή ἐπιρροή ἀσκεῖται πάνω στήν πολιτική ἀνάπτυξη ἀπό τό σύστημα τῶν μεταφορῶν. Ἐπίσης ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνιση μέσω τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὁδηγεῖ στήν κοινωνική κινητοποίηση καί αὐτή στήν πολιτική ἀνάπτυξη.[11]

Ἀπ' τό ἄλλο μέρος, οἱ W. Flanigan καί Ed. Fogelman, κάνοντας τή διάκριση μεταξύ «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καί «δημοκρατικοποίησης» μιᾶς χώρας, βρῆκαν ὅτι καί οἱ δύο αὐτές διαδικασίες σχετίζονται μέ τήν ἀστικοποίηση, τήν ἐκπαίδευση καί τήν ἀπασχόληση στή γεωργία. Βρῆκαν ἐπίσης ὅτι ὑψηλά ἐπίπεδα πολιτικῆς ἀνάπτυξης στίς δημοκρατικές χῶρες ὄχι μόνο δέν ἐμφανίζονται πρίν ἀπ' τή «δημοκρατικοποίηση» ἤ μαζί μ' αὐτή, ἀλλ' ὅτι ἐμφανίζονται δεκαετίες ἀργότερα.[12]

Σάν χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῶν παραπάνω συγκριτικῶν ἐρευνῶν μποροῦν νά θεωρηθοῦν τά ἀκόλουθα:

α) Ἡ κάθε μία ἔρευνα χρησιμοποιεῖ δικό της ὁρισμό τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης.

β) Οἱ ἔρευνες, ὅλες, ἔχουν σάν ἀντικείμενο χῶρες ποικίλες πού δέν διέπονται ἀπό τίς ἴδιες πολιτιστικές, ἱστορικές καί λοιπές συνθῆκες.

γ) Διαφέρει μεταξύ τους ἡ στατιστική μεθοδολογία καί ἡ τεχνική γιά τήν ἀνάλυση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων.

δ) Ἐνῶ τά συμπεράσματά τους ἐνισχύουν σίγουρα τή γενική ὑπόθεση τῆς ἀλληλεξάρτησης πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, βασικά ἡ κάθε μία προβάλλει ὁρισμένη μεταβλητή σάν θεμελιώδη γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη.

Οἱ παραπάνω, καθώς καί ἄλλες μερικότερες διαφορές, πού παρουσιάζουν οἱ ἔρευνες αὐτές μεταξύ τους, ἐξασθενίζουν ἕνα μέρος ἀπό τή βάση σύγκρισής τους. Ἀπεναντίας, στίς ἀτομικές ἐθνικές ἔρευνες, ὅπου ἐρευνᾶται δυναμικά ἡ ἀναπτυξιακή πορεία μιᾶς μόνο χώρας γιά μιά ὁρισμένη χρονική περίοδο, οἱ ἐπιφυλάξεις πού ἀναφέρθηκαν δέν ἰσχύουν. Θά μποροῦσε μάλιστα νά ἰσχυρισθεῖ κανείς ὅτι ἡ σύγκριση τῶν ἀτομικῶν ἐθνικῶν ἐρευνῶν θά μᾶς ὁδηγοῦσε πιό εὔκολα στή διατύπωση γενικῶν ἀρχῶν ἤ νόμων, πού διέπουν τίς διαδικασίες ἀνάπτυξης ὅλων τῶν χωρῶν ἤ ὁμάδων χωρῶν. Δυστυ-

8. Arthur K. Smith, «Some Economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis» (Κοινωνικοοικονομική ἀνάπτυξη καί πολιτική δημοκρατία: Μιά αἰτιώδης ἀνάλυση), περ. *Midwest Journal of Political Science*, τόμ. XIII, (Φεβρ. 1969), σελ. 123-125.

9. Donald J. MacCrone καί Charles Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A Causal Model» (Πρός μιά θεωρία δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης βασισμένης στίς ἐπικοινωνίες: Ἕνα αἰτιῶδες μοντέλο), περ. *APSR*, τόμος LXI, (Μάρτ. 1967), σελ. 72-79.

10. James S. Coleman, «Conclusion: The Political Systems of the Developing Areas» (Συμπέρασμα: Τά πολιτικά συστήματα τῶν ἀναπτυσσομένων περιοχῶν), στό Gabriel A·Almond καί James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas* (Princeton, N.J. Princeton, University Press, 1960), σελ. 338-339.

11. Marvin E. Olsen, «Multivariate Analysis of National Political Development» (Πολυμεταβλητή ἀνάλυση τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), περ. *American Sociological Review*, τόμ. XXXIII (Ὀκτώβριος 1968), σελ. 699-712.

12. William Flanigan καί Edwin Fogelman, «Patterns of Political Development and Democratization: A Quantitative Analysis» (Πρότυπα πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί δημοκρατικοποίησης: Μιά ποσοτική ἀνάλυση), στό John Gillespie καί Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict Development and Democratization* (Μακροποσοτική ἀνάλυση: Σύγκρουση, ἀνάπτυξη καί δημοκρατικοποίηση), Beverly Hills Cal., Sage Publications, 1971, σελ. 347-349.

χῶς, ἐλάχιστες τέτοιες ἔρευνες ἔχουν γίνει μέ ἀντικείμενο τήν ἐξέταση τῆς ἐθνικῆς ἀνάπτυξης σάν μιᾶς «αὐτόνομης» πορείας ἑνός ἔθνους στούς διάφορους τομεῖς ἀνάπτυξης μέσα σέ μιά ὁρισμένη περίοδο.

Μιά τέτοια εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ Gilbert Winham, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νά ἐπαληθεύσει τή θέση τοῦ Lerner στήν περίπτωση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς (ΗΠΑ) γιά μιά μεγάλη χρονική περίοδο.[13] Ἐρευνώντας τίς σχέσεις ἀνάμεσα στήν ἀστικοποίηση, τήν ἐκπαίδευση, τίς ἐπικοινωνίες καί τήν πολιτική ἀνάπτυξη στίς ΗΠΑ ἀπό τό 1770 μέχρι τό 1960, ὁ Winham κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη ἀλληλεξάρτηση μεταξύ τῶν τεσσάρων μεταβλητῶν. Εἰδικότερα, ὅμως, ὁ Winham διαπίστωσε ὅτι ὑπάρχει αἰτιώδης σχέση μεταξύ ἐπικοινωνιῶν καί πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί ὅτι, γιά τήν περίοδο πού ἐρεύνησε, οἱ ἐπικοινωνίες εἶχαν πολύ πιό μεγάλη σπουδαιότητα γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη τῶν ΗΠΑ.

Ἡ ἔρευνα αὐτή τοῦ Winham ἐκτός τοῦ ὅτι ἦταν ἕνα ὑπόδειγμα ἐθνικῆς ἀναπτυξιακῆς αὐτογνωσίας, πού βασίστηκε σέ ἐμπειρικά δεδομένα, ὑπῆρξε ἐπίσης πολύ διαφωτιστική καί γιά τό λόγο ὅτι οἱ παραπάνω σχέσεις στηρίχτηκαν σέ στοιχεῖα πού ἀντλοῦνται ἀπό μακρά σειρά ἐτῶν (δύο αἰῶνες σχεδόν). Τοῦτο εἶναι σημαντικό γιά τόν ἐρευνητή, πού ζητάει τή δυναμική σχέση μέσα στό πέρασμα τοῦ χρόνου μεταξύ πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν μεταβλητῶν καί ὄχι ἁπλῶς τή στατική εἰκόνα τῶν σχέσεων σέ μιά δεδομένη χρονική στιγμή.

Ἀπ' τό ἄλλο μέρος, ὅμως, ὁ Winham περιόρισε τά συμπεράσματα τῆς ἔρευνάς του στήν ἀνεύρεση τῆς σχέσης μεταξύ κοινωνικῶν καί πολιτικῶν μεταβλητῶν. Δέν ἐπιχείρησε τή μέτρηση καί καθαρά οἰκονομικῶν μεταβλητῶν, ὅπως τό εἰσόδημα, ἐκβιομηχάνιση κτλ., καί συνεπῶς ἄφησε ἀνεξιχνίαστη τή σχέση πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης στίς ΗΠΑ.

Τήν ἔλλειψη στόν τομέα αὐτό ἐπιχειρεῖ νά συμπληρώσει ἡ παροῦσα ἔρευνα πού ἐπιδιώκει νά δεῖ σφαιρικά τήν ὅλη ὄψη-πορεία τῆς ἐθνικῆς ἀνάπτυξης στήν Ἑλλάδα, δηλαδή νά μετρήσει ἕναν ἀριθμό οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν μεταβλητῶν καί νά ἀνεύρει στατιστικά τίς πιθανές σχέσεις μεταξύ τους. Νά προσδιορίσει ἐπίσης, ποιές οἰκονομικές καί κοινωνικές μεταβλητές συσχετίζονται καί ἀκόμη ποιές ἀπ' αὐτές σχετίζονται μέ τήν πολιτική ἀνάπτυξη στήν Ἑλλάδα μέσα στή χρονική περίοδο, πού ἀναφέραμε στήν ἀρχή. Ἄς δοῦμε ὅμως ἀναλυτικότερα τί σημαίνει ὁ ὅρος «πολιτική ἀνάπτυξη».

13. Gilbert L. Winham, «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model» (Πολιτική ἀνάπτυξη καί θεωρία τοῦ Lerner: Περαιτέρω ἐξέταση ἑνός αἰτιώδους μοντέλου), περ. *APSR*, τόμ. LXIV, (Σεπτ. 1970), σελ. 817-818.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ 1. *Μερικές ἀπό τίς θεωρητικές καί ἐμπειρικές ἔρευνες πάνω στή συσχέτιση πολιτικῆς καί κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης*

Ἐρευνητές	Κατεύθυνση	Συσχέτιση μέ:
Lerner	θετική	Ἀστικοποίηση - Ἐκπαίδευση - Ἐνημέρωση
Lipset	θετική	Ἐκπαίδευση
Banks	ἀρνητική	—
Cutright	θετική	Ἐπικοινωνίες
Smith	θετική	»
McCrone + Cnudde	θετική	Ἀστικοποίηση - Ἐπικοινωνίες
Coleman + Olsen	θετική	Οἰκονομική Ἀνάπτυξη
	ἀρνητική	—
	θετική	Μεταφορές καί Ἐκβιομηχάνιση
Flanigan + Fogelman	—	Ἀστικοποίηση - Ἐκπαίδευση - Ἀπασχόληση στή Γεωργία
Winham	θετική	Ἐπικοινωνίες

Β. *Ὁρισμός τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης*

Πρίν προχωρήσουμε στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ ὅρου ἤ μᾶλλον τῆς πληθώρας τῶν ὁρισμῶν, πού δόθηκαν γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη, σκόπιμο θά ἦταν νά διευκρινίσουμε τί σημαίνει γλωσσολογικά.

Στήν καθημερινή του χρήση ὁ ὅρος «ἀνάπτυξη» σημαίνει συνήθως πρόοδο, ἐξέλιξη πρός τά μπρός ἤ πρός τά «ἄνω» (ἄνοδος), ἀλλαγή κτλ. Ὅταν πρόκειται γιά τήν οἰκονομική κατάσταση μιᾶς χώρας, καί εἰδικότερα, ὅταν γίνεται σύγκριση μέ προηγούμενη κατάσταση ἤ περίοδο, ὁ ὅρος «οἰκονομική ἀνάπτυξη» λ.χ. ἐκφράζει τή συνισταμένη τῶν οἰκονομικῶν συντελεστῶν μέ ὅρους ἤ ἐκφράσεις ἀνάλογες, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν ἀριθμητικά μεγέθη ἤ σχέσεις. Τό ἴδιο πράγμα μπορεῖ νά λεχθεῖ καί γιά

τήν «κοινωνική ἀνάπτυξη». Ὁ ὅρος «πολιτική ἀνάπτυξη» χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐκφράσει ἀνάλογες καταστάσεις σ' ἕνα πολιτικό σύστημα. Συνηθέστερα χρησιμεύει γιά νά δείξει τόν πολιτικό ἐκδημοκρατισμό ἤ ἐκσυγχρονισμό μιᾶς χώρας.[14]

Συγκρίνοντας τίς τρεῖς κατηγορίες ἀνάπτυξης, βλέπουμε ὅτι ἡ οἰκονομική καί ἡ κοινωνική ἀνάπτυξη ἀναφέρονται σέ μεγέθη πού μποροῦν νά μετρηθοῦν, ὅπως τό εἰσόδημα, ἡ βιομηχανική παραγωγή κτλ., καί γι' αὐτό εὔκολα ἀποτυπώνονται ἤ ἐκφράζονται μέ ἀριθμούς.[15] Ἀλλά ὁ ὅρος «πολιτική ἀνάπτυξη» σημαίνει αὔξηση *τίνος;* Τά ἐρωτήματα συνεπῶς εἶναι: ἡ πολιτική ἀνάπτυξη ἀναφέρεται σέ τί; μπορεῖ αὐτό νά μετρηθεῖ; καί πῶς τό μετρᾶμε;

Ἡ λέξη «ἀνάπτυξη» ἐκφράζει «ἐξέλιξη πρός τά πάνω, πρός τά μπρός» ἤ ὅτι κάτι γίνεται βαθμιαῖα πληρέστερο, μεγαλύτερο, καλύτερο, κτλ.[16] Εἶναι φανερό, ὅμως, ὅτι ὁ ὅρος «ἀνάπτυξη» μπορεῖ νά ἐκφράζει τόσο αὔξηση (ποσοτική), ὅσο καί ἀλλαγή (ποιοτική). Κατά κανόνα ἡ πλειονότητα τῶν θεωρητικῶν τῆς «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» ἀποδίδει στόν ὅρο «ἀνάπτυξη» καί τίς δύο αὐτές ἔννοιες, δηλαδή τήν ποιοτική (ἀλλαγή) καί τήν ποσοτική (αὔξηση).

«Ὁ ὅρος ἀνάπτυξη δέν χρησιμοποιεῖται σάν συνώνυμο μέ τήν αὔξηση... οἱ ποιοτικές μεταβολές πρέπει νά συμβαδίζουν μέ τίς ποσοτικές αὐξήσεις.»[17]

Ὁ S.N. Eisenstadt[18] λ.χ. ὁρίζει τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν τή «συνεχή αὐξητική πορεία ἡ ὁποία προκαλεῖται ἀπό δυνάμεις μέσα στό σύστημα καί ἡ ὁποία πορεία μετουσιώνεται (μεταλλάσσει) μέσα στό ἴδιο σύστημα».

Ὁ Howard Wriggins[19] θεωρεῖ πολιτική ἀνάπτυξη τή «διεύρυνση τῶν θεσμῶν καί τῆς πρακτικῆς τους, πράγμα πού συντελεῖ ὥστε τό πολιτικό σύστημα νά μπορεῖ νά ἀντιμετωπίζει βραχυχρόνια τά θεμελιώδη προβλήματά του μέ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα, ἐνῶ μακροχρόνια ἐργάζεται γιά τήν ὑπευθυνότητα τῆς κυβέρνησης ἀπέναντι στά λαϊκά αἰτήματα». Ὁ J. Spengler[20] θεωρεῖ σάν οὐσιώδη γιά τήν «πολιτική ἀνάπτυξη» τή διεύρυνση τῆς πρακτικῆς καί τῆς ἑτοιμότητας γιά τήν ἐπίλυση μελλοντικῶν προβλημάτων. Τέλος, γιά νά ἀναφέρουμε ἕνα ἀκόμη παράδειγμα, ὁ Frederic Frey[21] ὑποστηρίζει ὅτι «πολιτική ἀνάπτυξη δέν εἶναι παρά οἱ ἀλλαγές πού γίνονται πρός τήν κατεύθυνση τῆς εὐρύτερης διασπορᾶς τῆς (πολιτικῆς) δύναμης».

Στή συνέχεια θά παραθέσουμε ἐνδεικτικά καί θά δοῦμε ἀναλυτικότερα πῶς μερικοί θεωρητικοί βλέπουν τό φαινόμενο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί τήν κριτική πού ἀσκήθηκε γιά τήν «κατάχρηση» τοῦ ὅρου αὐτοῦ.

Πρῶτος ὁ Gabriel Almond καταφεύγει σέ ἕνα ἀρκετά σύνθετο ὁρισμό. «Ἡ πολιτική ἀνάπτυξη», λέει, «προκύπτει ὅταν ἡ ὑπάρχουσα δομή καί ἡ πολιτιστική στάθμη ἑνός πολιτικοῦ συστήματος εἶναι ἀνίκανες νά ἀντιμετωπίσουν ἕνα πρόβλημα ἤ μιά ἀπειλή πού ἀντιμετωπίζει τό σύστημα αὐτό, χωρίς τήν παραπέρα διαφοροποίηση τῶν δομῶν καί τόν πολιτιστικό ἐκσυγχρονισμό».[22] Μαζί μέ τόν Bingham Powel διακρίνουν τέσσερις τύπους προβλημάτων, πού μπορεῖ νά ἀπειλήσουν ἕνα σύστημα. Ὁ τρόπος ἐπίλυσης αὐτῶν τῶν προβλημάτων μπορεῖ νά ὁδηγήσει τό σύστημα σέ ἀνάλογο βαθμό περαιτέρω πολιτικῆς ἀνάπτυξης.

Τά προβλήματα αὐτά εἶναι:

1. Τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας κράτους (ἐθνική ὁλοκλήρωση).
2. Τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας Ἔθνους (ἐθνική νομιμότητα).
3. Τό πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς (πολιτική ἐκπροσώπηση).
4. Τό πρόβλημα τῆς διανομῆς (κοινωνική ἰσότητα).

14. Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development* ('Απόψεις τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), Boston: Little Brown and Co., 1966, σελ. 51. Πρόσφατα κυκλοφόρησε σέ ἑλληνική μετάφραση. Βλ. ἐπίσης διεξοδική ἀνάλυση τῶν θεωριῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης στό ἔργο τοῦ Πανταζῆ Τερλεξῆ, *Οἰκονομία καί Δημοκρατία: Κοινωνιολογία τῆς πολιτικῆς ἀναπτύξεως* ('Αθῆναι, ἐκδόσεις Ράππα, 1973).

15. Βλ. Pye, ἀνωτ. σελ. 55 καί Herbert J. Spiro (Ed), *Patterns of African Development: Five Comparisons* (Πρότυπα ἀφρικανικῆς ἀνάπτυξης: Πέντε συγκρίσεις), Englewood Cliffs N.J., Prentice Hall, Inc. 1967, σελ. 5.

16. Webster's, *New World Dictionary of the American Language*, (1964).

17. Gerhard Colm and Theodore Geiger, «Country Programming: A Guide to Development» ('Εθνικός προγραμματισμός: "Ενας ὁδηγός γιά ἀνάπτυξη), στοῦ Robert F. Asher κ.ἄ.: *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research* (Washington D.C., the Brookings Institution, 1962), σελ. 47.

18. S.N. Eisenstadt, «Bureaucracy and Political Development» (Γραφειοκρατία καί πολιτική ἀνάπτυξη), στό Joseph la Palombara, *Bureaucracy and Political Development* (Princeton University Press 1963), σελ. 96.

19. Howard Wriggins, «Foreign Assistance and Political Development» ('Εξωτερική βοήθεια καί πολιτική ἀνάπτυξη), στοῦ Robert F. Asher κ.ἄ., *ὅπ. παρ.*, σελ. 182.

20. Joseph J. Spengler, «Allocation and Development, Economic and Political» (Κατανομή καί ἀνάπτυξη: Οἰκονομική καί Πολιτική), στοῦ Ralph Braibanti (Ed), *Political and Administrative Development* (Durham N.C.: Duke University Press, 1959), σελ. 609.

21. Frederic W. Frey, «Political Development, Power and Communications in Turkey» (Πολιτική ἀνάπτυξη, δύναμη καί ἐπικοινωνίες στήν Τουρκία), στοῦ Lucian W. Pye, *Communications and Political Development* (Princeton N.J.: Princeton University Press, 1963), σελ. 301.

22. Βλ. Gabriel Almond καί Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Συγκριτική πολιτική: Μιά ἀναπτυξιακή προσέγγιση), (Boston Mass: Little Brown and Co. 1966), σελ. 34 - 35. Γιά μιά σύντομη κριτική τοῦ μοντέλου μεταξύ ἄλλων βλ. David L. Carr, *Ceneral Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond - Powell Model, Research Paper* No 19, (Binghamton NY Center for Comparative Political Research SUNY, 1972).

Τά κριτήρια γιά τή διαπίστωση τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως προκύπτει ἀπό τά προηγούμενα, εἶναι:

α) ἡ διαφοροποίηση τῶν ρόλων μέσα στήν κοινωνία,

β) ἡ ὕπαρξη ἐξουσίας στά ἐπί μέρους συστήματα καί

γ) ἡ ἐκκοσμίκευση ἤ ὁ ἐκσυγχρονισμός τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν.[23]

Ὁ Lucian Pye[24] κρίνει καί ἀναλύει στή μικρή μονογραφία πού μνημονεύτηκε παραπάνω περί τούς δέκα ὁρισμούς τῆς «πολιτικῆς ἀνάπτυξης», δίνοντας ἔτσι μιά πλατειά θεώρηση τοῦ ὅρου, ὅπως αὐτός παρουσιάζεται στή σχετική βιβλιογραφία. Τελικά, ἀπ' ὅλους τούς ὁρισμούς πού ἀναλύει, ἀπομονώνει ἐκεῖνα τά χαρακτηριστικά πού εἶναι τά θεμελιώδη, κατά τή γνώμη του, γύρω ἀπό τό «σύνδρομο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης». Αὐτά εἶναι:

1. Ἡ *ἰσότητα:* Ὁ ὅρος σχετίζεται πιό πολύ μέ τήν πολιτική κουλτούρα.
2. Ἡ *ἱκανότητα:* Ὁ ὅρος ἀναφέρεται κυρίως στή λειτουργία τῆς αὐταρχικῆς ἤ ἐξουσιαστικῆς δομῆς τῆς κυβέρνησης.
3. Ἡ *διαφοροποίηση:* Ὁ ὅρος ἀναφέρεται στή λειτουργία τῶν μή αὐταρχικῶν δομῶν καί γενικά στήν πολιτική πορεία μιᾶς κοινωνίας.

Ὁ David Wood[25] διακρίνει δύο μεγάλες ὁμάδες ἐπιστημονικῆς προσέγγισης τοῦ φαινομένου τῆς «πολιτικῆς ἀνάπτυξης». Ἡ μιά κατηγορία περιλαμβάνει διάφορα μοντέλα πού ἐξετάζουν τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν συνάρτηση μιᾶς σειρᾶς ξεχωριστῶν μεταβλητῶν ἤ συνδυασμοῦ μεταβλητῶν καί τοῦ βαθμοῦ συσχέτισης μεταξύ τους («συνεχόμενο μοντέλο»). Στήν ἄλλη κατηγορία ἀνήκουν τά μοντέλα ἐκεῖνα πού μέσα στήν πολιτική ἀνάπτυξη διακρίνουν διάφορες φάσεις ἤ στάδια («σταδιακό μοντέλο»).

Ἐνδεικτικά μποροῦμε νά κατατάξουμε στήν πρώτη κατηγορία τά ἀκόλουθα μοντέλα προσέγγισης τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης:

1. Τό Νομικό, πού θεωρεῖ τήν πολιτική ἀνάπτυξη πρωταρχικά σάν λειτουργική συνέπεια τῶν νόμων.

2. Τό Οἰκονομικό, πού θεωρεῖ τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν συνάρτηση ἑνός ἐπιπέδου οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

3. Τό Κοινωνικό, πού θεωρεῖ τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν μιά λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, πού διευκολύνει τή συμμετοχή στίς κυβερνητικές καί πολιτικές διαδικασίες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα.

4. Τό Διοικητικό, πού θεωρεῖ τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν συνέπεια τῆς διοικητικῆς ἱκανότητας νά διατηρηθεῖ ὁ νόμος καί ἡ τάξη ἐπιδέξια καί ἀποτελεσματικά.

5. Τό Πολιτιστικό, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ πολιτική ἀνάπτυξη πηγάζει κατά πρῶτο λόγο ἀπό τήν πολιτική ἀγωγή καί παιδεία.

6. Διάφορα ἄλλα, ὅπως τό μοντέλο τῆς «πολιτικῆς ἡγεσίας», πού θεωρεῖ τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν συνάρτηση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας (τρόπος ἐπιλογῆς, κοινωνική προέλευση, λήψη ἀποφάσεων, ἀνανέωση ἡγεσίας κτλ.).[26]

Γιά τόν Organski ἡ πολιτική ἀνάπτυξη ἀναφέρεται σέ μιά αὐξανόμενη κυβερνητική ἱκανότητα καί ἀποτελεσματικότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή χρησιμοποίηση τοῦ ἔμψυχου καί ἄψυχου δυναμικοῦ μιᾶς χώρας γιά τήν ἐπίτευξη ἐθνικῶν στόχων.[27]

Πολύ πρίν ἀπό τόν Organski ἕνας διακεκριμένος οἰκονομολόγος, ὁ καθηγητής Walter W. Rostow, εἶχε δημοσιεύσει τή θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης κατά στάδια.[28] Τό χαρακτηριστικό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Rostow ὅλα αὐτά τά στάδια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης συνοδεύονται ἀπό ἀνάλογες συνθῆκες πολιτικῆς ἀνάπτυξης.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε πώς σέ ὅλα τά διάφορα μοντέλα ἤ τούς ὁρισμούς τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης παρατηροῦμε μερικά κοινά χαρακτηριστικά. Ὅλοι ἀποδέχονται ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὑπάρχουν τά λεγόμενα ἐρεθίσματα (stimuli) ἤ προσβολές πού κατευθύνονται πρός ἤ πλήττουν ἕνα πολιτικό σύστημα. Δέν ἀλλάζει τίποτε ἄν τά ἐρεθίσματα αὐτά τά ὀνομάσουμε πρόβλημα, ἀπειλή, ἀπαίτηση κτλ. Τό πολιτικό σύστημα ἀντιδρᾶ στό ἐρέθισμα-πρόκληση. Ὁ τρόπος, πού θά ἐπιλέξει γιά νά ἀντιδράσει ποικίλλει καί ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τίς αὐτόνομες δυνάμεις-ροπές (τάσεις) πού ἐνεργοποιοῦνται μέσα στό σύστημα, ὅσο καί ἀπό τίς ἀποφασιστικές ἐπιλογές πού θά κάνει σέ δεδομένη στιγμή ἡ πολιτική ἡγεσία ἤ ἡ ἐλίτ, ἐκεῖνοι δηλαδή πού διαθέτουν δύναμη μέσα στό συγκεκριμένο σύστημα. Ἀπό τήν *ἀντίδραση* αὐτή στό ἐρέθισμα θά προκύψει λογικά

23. Almond καί Powel, *ὅπ. παρ,* σελ. 217, 256 καί 299-302.

24. Luc. W. Pye, *Aspects of Political Development,* βλ. σχετ. παραπομπή.

25. David M. Wood, «Comparative Government and Politics» (Συγκριτική κυβέρνηση καί πολιτική), στό Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions* (New York: Charles Scribers Sons, 1970), σελ. 504-505.

26. Βλ. ἐπίσης Robert A. Packenham, «Approaches to the Study of Political Development» (Εἴδη προσέγγισης γιά τή σπουδή τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), περ. *World Politics,* τόμ. XVII (Ὀκτ. 1964), σελ. 108-117 καί Robert A. Packenham, «Political Development Research» (Ἔρευνα στήν πολιτική ἀνάπτυξη) στοῦ Haas Kariel, *Approaches to the Study of Political Science* (Προσεγγίσεις στή σπουδή τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης), (Scranton Penn/Chandler Publishing Co., 1970), σελ. 172.

27. A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development* (Τά στάδια τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), (New York: Alfred A. Knoph 1965), σελ. 5-6.

28. Walter W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A non Communist Manifesto* (Τά στάδια τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης: Ἕνα μή κομμουνιστικό μανιφέστο), (Cambridge Mass: At the University Press, 1967), σελ. 4-11.

μιά νέα κατάσταση (φαινόμενο). Στήν κατάσταση αὐτή μποροῦμε νά δώσουμε ὀνομασία ἀνάλογα μέ τό ποῦ ἀνήκει, σέ ποιόν τομέα, ἤ ἀπό ποῦ προέρχεται. Ὁπωσδήποτε ἐνέχει κάποια ἀλλαγή ποσοτική ἤ ποιοτική (κανονικά καί τά δύο), σύμφωνα μέ ὅσα εἴπαμε παραπάνω. Συνεπῶς θά μπορεῖ νά προσδιορισθεῖ κατά γένος καί εἶδος.

Τό σχῆμα αὐτό μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς σέ σχέση μέ τόν ὁρισμό τῆς πολιτικῆς ἤ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος πού δόθηκε ἀπό τόν D. Easton.[29] Ἔτσι, ἡ πολιτική ἀνάπτυξη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἡ ἀλλαγή, πού προκαλεῖται στήν αὐταρχική κατανομή τῶν ἀξιῶν προερχόμενη ἀπό τήν ἀντιμετώπιση ἑνός ἐρεθίσματος-πρόκλησης στό πολιτικό σύστημα. Τό ἐρέθισμα, πού ἀναφέραμε, μπορεῖ νά προέρχεται μέσα ἀπό τό σύστημα (ἐνδοσυστημικό) ἤ ἀπό τό ἐξωτερικό περιβάλλον (ἐξωσυστημικό ἤ περιβαλλοντολογικό) ἤ καί ἀπό τά δύο (διασυστημικό).

Ἀνάλογα μέ τό ποιό εἶναι τό ἐξωτερικό περιβάλλον (στήν πραγματικότητα ἕνα ἄλλο σύστημα) πού προκαλεῖ τό ἐρέθισμα, ἔχουμε καί τίς διάφορες σχολές ἤ μοντέλα προσέγγισης τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως τό οἰκονομικό (ἀπό τό οἰκονομικό σύστημα), τό κοινωνικό (ἀπό τό κοινωνικό σύστημα), κτλ. Κατά κανόνα αὐτοί πού ἐρευνοῦν τά ἐξωσυστημικά ἐρεθίσματα ἤ διασυστημικά θεωροῦν τήν πολιτική ἀνάπτυξη σάν ἐξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή σάν συνέπεια τῶν ἐρεθισμάτων, πού δέχεται τό πολιτικό σύστημα *ἀπ' ἔξω* (κοινωνικό, οἰκονομικό).

Γιά ἐξαρτημένη μεταβλητή μποροῦμε νά μιλήσουμε καί ὅταν γίνεται ἔρευνα ἐνδοσυστημικῶν ἐρεθισμάτων (π.χ. συμπεριφορά πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐπίδραση τῶν νόμων, λειτουργία τῆς διοικητικῆς μηχανῆς κτλ.).

Πιό ρεαλιστική ὅμως εἶναι ἡ προσέγγιση ἐκείνη τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης πού μελετάει ταυτόχρονα ἐνδο-καί ἐξω-συστημικά ἐρεθίσματα (δια-συστημικά), διότι εἶναι πιό κοντά στήν πολιτική πραγματικότητα. Σέ τέτοιες περιπτώσεις ἡ πολιτική ἀνάπτυξη δέν εἶναι πάντα ἐξαρτημένη μεταβλητή (ἀποτέλεσμα, παράγωγο), ἀλλά ἐρευνᾶται καί σάν ἀνεξάρτητη μεταβλητή (αἴτιο), πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἀλλαγές σ' ἄλλες μεταβλητές ἤ νά ἀποτελέσει ἐρέθισμα (πρόκληση) γιά ἄλλο σύστημα.

Στήν τελευταία κατηγορία ἀνήκει ἡ θεωρία πού βλέπει τήν πολιτική ἀνάπτυξη ἤ γενικά τίς πολιτικές μεταβλητές σάν προϋπόθεση γιά τήν οἰκονομική ἤ (καί) τήν κοινωνική ἀνάπτυξη.[30] Τό σύνδρομο τῆς πολιτικῆς «ἀνάπτυξης» πηγάζει ἄνετα ἀπό τήν ἰδέα τῆς ἰσορροπίας στή θεωρία τῶν συστημάτων.[31]

Γιά τούς ὀπαδούς αὐτῆς τῆς σχολῆς μόνον ὁ συγκερασμός πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ νά φέρει ἁρμονία σέ μιά κοινωνία.

Ἡ ἀνάπτυξη σέ ἕνα παράλληλο σύστημα (ἤ ὑποσύστημα), ὅπως τήν προσδιορίσαμε παραπάνω, θέτει σέ ἐνέργεια δυνάμεις ἑνός ἄλλου συστήματος, οἱ ὁποῖες δροῦν γιά νά ἀποκαταστήσουν τή διαταραχθεῖσα ἰσορροπία, δεδομένου ὅτι σέ κάθε σύστημα ὑπάρχει ἔμφυτη ἡ τάση γιά ἰσορροπία.

Κατ' ἀρχήν αὐτή ἡ θεωρία τοῦ *ἀλληλένδετου* τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης δέν δίνει προτεραιότητα σέ καμιά αἰτιώδη ἀκολουθία, ἀλλά μᾶλλον σέ μιά συσχέτιση τῶν μεταβλητῶν ἤ γενικά τῶν διαφόρων συστημάτων.[32]

Ὅλη αὐτή ἡ ἐπιστημονική δραστηριότητα κοινωνιολόγων καί πολιτικῶν ἐπιστημόνων γύρω ἀπό τήν πολιτική ἀνάπτυξη, πού σκιαγραφήθηκε παραπάνω, δέν ἔμεινε χωρίς κριτική. Ὁ σπουδαιότερος ἐπικριτής τῆς προσπάθειας αὐτῆς εἶναι ὁ καθηγητής Samuel Huntington (Harvard καί MIT), ὁ ὁποῖος κατέκρινε τήν προσπάθεια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων νά ἐπινοήσουν ἕναν ὅρο (πολιτική ἀνάπτυξη), πού νά ἐκφράζει στόν τομέα τῆς πολιτικῆς ὅ,τι ὁ ὅρος οἰκονομική ἀνάπτυξη ἐκφράζει στόν τομέα τῆς οἰκονομίας.

Ὁ Huntington θεωρεῖ «ὅτι ὁ ὅρος αὐτός εἶναι ἄστοχος, ἄν ὄχι ἄσχετος μέ τήν πολιτική. Σάν «ἐκπεφρασμένος» θεωρητικός τοῦ status quo τῆς ἀμερικανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὁ Huntington, βέβαια εἶναι περισσότερο προσανατολισμένος πρός τή «σταθερότητα-ἀλλαγή» στήν πολιτική, καί γιά τήν ἐκπόνηση τῆς ἀνάλογης θεωρίας ἔχει ἀφιερώσει μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν του. Γιά τόν Huntington ὁ ὅρος, πού θά ἔπρεπε νά ἀντικαταστήσει τόν ὅρο «πολιτική ἀνάπτυξη», εἶναι ἡ «θεσμοποίηση» τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν.[33]

29. Βλ., ἐκτός ἀπό τό γνωστό βιβλίο του *The Political System* καί David Easton, *A Systems Analysis of Political Life* (New York: John Wiley and Sons Inc., 1965), σελ. 285 καί 348-362, ὅπου ἀναλύει τό εἶδος τῶν outputs πού μποροῦν νά προκύπτουν ἀπό ἕνα ἐρέθισμα στό σύστημα.

30. Γιά τήν ἐπίδραση τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, βλ. μεταξύ ἄλλων Andreas C. Tsantis, «Political Factors in Economic Development» (Πολιτικοί παράγοντες στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη), περ. *Comparative Politics*, τόμ. II ('Οκτώβρ. 1969), σελ. 63-78.

31. Morton A. Kaplan, «Systems Theory» στό Charlesworth, *ὅπ. παρ.*, σελ. 151 καί Herbert J. Spiro, «An Evaluation of Systems Theory» (Μιά ἀξιολόγηση τῆς θεωρίας τῶν συστημάτων), στό Charlesworth, *ὅπ. παρ.*, σελ. 171.

32. Dick Simpson, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development» ('Η σύμπτωση τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν στοιχείων τῆς ἀνάπτυξης), περ. *International Development Review*, τόμ. VI ('Ιούν. 1964), σελ. 21-25. 'Επίσης βλ. Irma Adelman καί Cynthia Taft Morris, «A Factor Analysis of the Interrelationship between Social and Political Variables and per Capita Gross National Product» (Μιά ἀνάλυση παραγόντων γιά τήν ἀλληλοσυσχέτιση μεταξύ κοινωνικῶν καί πολιτικῶν, μεταβλητῶν καί κατά κεφαλήν ἀκαθαρίστου ἐθνικοῦ προϊόντος), στοῦ John Gillespie καί Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization* (Beverly Hills Cal.: Sage Publications, 1971), σελ. 374-349.

33. Samuel P. Huntington, «Political Development and Decay»

Σ' ἕνα πολιτικό σύστημα, τό ἐπίπεδο τῆς «θεσμοποίησης» μετράει τήν πολιτική ἀνάπτυξη. Τό ἐπίπεδο «θεσμοποίησης»[34] εἶναι τό σύνολο τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀκαμψίας, τῆς προσαρμοστικότητας, τῆς πλοκῆς, τῆς αὐτονομίας καί τῆς συνεκτικότητας τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καί διαδικασιῶν, πού ἔχει ἕνα πολιτικό σύστημα. Ὁ Huntington ἔχει ἐπινοήσει γιά τή μέτρηση αὐτῶν διαφόρους δεῖκτες.

III. σχέδιο ἔρευνας

Α. *Ἡ ὑπόθεση γιά ἐπαλήθευση καί μεθοδολογία*

Σύμφωνα μέ τό στόχο πού διαγράψαμε στήν ἀρχή καί μετά τή σύντομη παράθεση τῆς πιό σχετικῆς βιβλιογραφίας πάνω στό θέμα, ἡ ὑπόθεση, πού θά πρέπει νά ἐπαληθευθεῖ στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας γιά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε, εἶναι: ἄν ὑπάρχει σχέση καί σέ ποιό βαθμό μεταξύ οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἀνάπτυξης.[35]

Γιά τήν ἀνάλυση ἀκολουθεῖται ἐδῶ μιά «περιγραφική προσέγγιση» μέ τήν ἔννοια ὅτι τό ὅλο σύστημα ἀναλύεται σέ ἕνα σύνολο μεταβλητῶν, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὅτι συσχετίζονται καί συνεπῶς πρέπει νά ἀναλυθοῦν σέ συνδυασμό μεταξύ τους. Ἐπειδή ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος δέν μπορεῖ νά ὑποβιβασθεῖ μόνο στίς ἐπί μέρους σχέσεις τῶν συστατικῶν του στοιχείων θά πρέπει, γιά τήν ἐπαλήθευση τῶν ὑποθέσεων, νά γίνει μιά ὅσο τό δυνατό περισσότερο ἀντιπροσωπευτική ἐπιλογή δομῶν, διαδικασιῶν καί φαινομένων. Αὐτό βέβαια ἀφορᾶ τούς τομεῖς ἐθνικῆς ἀνάπτυξης, γιά τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό τοῦ Organski, παραδεχόμαστε ὅτι περιλαμβάνει τουλάχιστο τρεῖς, δηλαδή πολιτικό, οἰκονομικό καί κοινωνικό τομέα (κοινωνική προσέγγιση).[36]

1. Μέτρηση τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης

Γιά τό σκοπό αὐτῆς τῆς ἔρευνας γίνεται δεκτό ὅτι ἡ πολιτική ἀνάπτυξη ἀναφέρεται σέ ἕνα σύνολο διαδικασιῶν μέ τελικό στόχο τή δημοκρατία (δημοκρατικοποίηση), πού χαρακτηρίζεται τουλάχιστον ἀπό τρεῖς κύριες λειτουργικές σχέσεις-προϋποθέσεις (κοινοβουλευτισμός):

α) τήν ὕπαρξη καί λειτουργία Ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καί κυβερνητικῆς σταθερότητας,

β) σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό τήν εὐρεία συμμετοχή στίς γενικές ἐκλογές καί ψηφοφορία κατά τακτά χρονικά διαστήματα,

γ) τήν ὕπαρξη καί λειτουργία τῆς Νομοθετικῆς ἐξουσίας. Κατά πόσο εἶναι ἀποδοτική κρίνεται ἀπό διαφόρους παράγοντες μέσα στή Βουλή (σχέση κομματικῶν δυνάμεων κτλ.).

Ὁ παραπάνω ὁρισμός δίνει τήν εὐχέρεια νά ἐπινοηθεῖ ἕνας (ἤ περισσότεροι) δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης γιά τήν Ἑλλάδα, πού θά βασίζεται σέ μία τεχνική ἀρκετά διαφορετική ἀπ' αὐτή πού ἐφάρμοσε ὁ Cutright. Ἡ διαφοροποίηση στήν τεχνική ἐπιβάλλεται ἀπό τήν ἰδιορρυθμία, πού ἡ Ἑλλάδα παρουσιάζει σέ σχέση μέ ἄλλες χῶρες, τίς ὁποῖες ὁ Cutright ἐξέτασε ἐφαρμόζοντας γενικά μιά τεχνική χωρίς διάκριση.

Ἔτσι γιά τήν Ἑλλάδα ἡ *Νομοθετική λειτουργία* βαθμολογεῖται ὡς ἑξῆς:

1. Δύο βαθμοί δίνονται γιά κάθε χρόνο, πού λειτουργεῖ Βουλή προερχόμενη ἀπό ἐκλογές, στίς ὁποῖες ἔλαβαν μέρος τουλάχιστον δύο ἀντίπαλα κόμματα καί ἐφ' ὅσον τό κόμμα τῆς πλειοψηφίας κατέχει ποσοστό ἑδρῶν μεγαλύτερο ἀπό τό 50%, ὥστε νά μπορεῖ νά σχηματίσει αὐτοδύναμη κυβέρνηση, ἀλλά καί λιγότερο ἀπό 70%, ὥστε νά μήν ἐκμηδενίζεται ἡ ἀντιπολίτευση.
2. Ἕνας βαθμός δίνεται γιά κάθε χρόνο λειτουργίας τῆς Βουλῆς μέ τίς προϋποθέσεις πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, χωρίς ὅμως τήν τήρηση τοῦ ὅρου 70% ἤ τοῦ 50% ἤ, ἐπίσης, σέ περίπτωση πού ἡ Βουλή λειτουργεῖ σάν Συντακτική Συνέλευση.
3. Μηδέν βαθμός δίνεται γιά κάθε χρόνο, πού ἡ Βουλή δέν λειτουργεῖ ἤ, ἄν καί ὑπάρχει Βουλή, τά μέλη της εἴτε δέν ἔχουν ἐκλεγεῖ ἤ δέν εἶναι ἀντιπρόσωποι κομμάτων. Σύμφωνα μ' αὐτό τόν τρόπο, ἡ Νομοθετική λειτουργία μπορεῖ νά βαθμολογηθεῖ, γιά τήν περίοδο τῶν εἴκοσι πέντε ἐτῶν, ἀπό μηδέν μέχρι πενήντα.

Γιά τήν *Ἐκτελεστική ἐξουσία* δίνονται:

1. Ἑνάμισυ βαθμός γιά κάθε χρόνο, πού ἰσχύουν οἱ περιγραφεῖσες συνθῆκες στήν πιό πάνω περίπτωση ἀρ. 1 καί ὁ Ἀρχηγός τῆς Ἐκτελεστικῆς ἔχει ἐκλεγεῖ ἀπό τό κόμμα.
2. Ἕνας βαθμός ἐάν ἐκλέγεται, ὅπως πρίν, ἀλλά ἰσχύουν οἱ συνθῆκες τῆς περίπτωσης ἀρ. 2, ὅπως πιό πάνω.
3. Μισός βαθμός ἄν ἡ Βουλή λειτουργεῖ σάν Συνταγματική Συνέλευση.
4. Μηδέν βαθμός σέ ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ἐκτελεστική μπορεῖ νά συγκεντρώσει βαθμούς ἀπό μηδέν μέχρι τριάντα γιά τήν ἴδια περίοδο.

Ἡ *Πολιτική συμμετοχή* μετρήθηκε τόσο μέ βάση τήν ἐκλογική ἱκανότητα (δυνητική) ὅσο καί τήν πραγματική συμμετοχή στίς γενικές ἐκλογές.

Ἔτσι δόθηκαν:

1. Ἕνας βαθμός ἄν:

α) ὑπῆρχε ἐλεύθερος κομματικός ἀνταγωνισμός,

(Πολιτική ἀνάπτυξη καί παρακμή), περ. *World Politics*, τόμ. XVII (Ἀπρ., 1965), σελ. 386-430.

34. *Στό ἴδιο*, σελ. 399-405.

35. Ὁ Gillespie διερωτᾶται, ἄν πραγματικά εἶναι δυνατό μία τέτοια ὑπόθεση νά ἀποδειχθεῖ ἐμπειρικά. Βλ. Gillespie, *ὅπ. παρ.*, σελ. 16-18.

36. Organski, *ὅπ. παρ.*, σελ. 7.

β) τουλάχιστον ὁ μισός πληθυσμός (50%) ἦταν ἱκανός νά ψηφίσει καί
γ) τουλάχιστον οἱ μισοί ἀπ' αὐτούς (50%) προσῆλθαν στίς κάλπες.

2. Μισός βαθμός ἄν ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου προσκρούει σέ περιορισμούς ἄλλους, ἐκτός ἀπ' τήν ἡλικία, ὅπως τό φύλο, ἡ ἰδιοκτησία κτλ., ἤ, ἄν καί δέν ὑπάρχουν περιορισμοί τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, παραβιάζεται ὁ κανόνας τῆς ἱκανότητας ἤ τῆς συμμετοχῆς τοῦ 50% τοῦ πληθυσμοῦ.

3. Μηδέν βαθμός γιά κάθε χρόνο πού δέν λειτουργεῖ Βουλή. Μέ τόν παραπάνω τρόπο βαθμολογίας ἡ πολιτική συμμετοχή μπορεῖ νά συγκεντρώσει ἀπό μηδέν μέχρι εἴκοσι πέντε βαθμούς.

Τό ἄθροισμα τῶν βαθμῶν πού συγκεντρώνουν ἡ Νομοθετική, ἡ Ἐκτελεστική λειτουργία καί ἡ Πολιτική (ἐκλογική) συμμετοχή ἀποτελοῦν ἕνα «δείκτη» τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού παίρνει ὑπ' ὄψη του μερικά θεμελιώδη γνωρίσματα μιᾶς Κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας. Τά γνωρίσματα ὅμως αὐτά ἄν καί ὑποκειμενικά ἐπιλεγμένα εἶναι καθαρά τυπικά καί δέν δείχνουν φυσικά πολλά οὐσιώδη ἀπό τήν πραγματική λειτουργία μιᾶς Κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας.

Γι' αὐτό ἡ παραπάνω μέτρηση θά συμπληρωθεῖ ἀπό ἕνα ἄλλο «σύνθετο δείκτη»[37] πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού παίρνει ὑπ' ὄψη του μερικές οὐσιαστικότερες προϋποθέσεις γιά τή λειτουργία ἑνός κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος. Αὐτές εἶναι:

1. *Ἡ ἀποδοτικότητα τῆς Νομοθετικῆς λειτουργίας:* Δίνεται: ἕνας βαθμός ὅταν θεωρεῖται «μή ἀποδοτική», δύο βαθμοί ἄν εἶναι «κάπως ἀποδοτική» καί τρεῖς βαθμοί ἄν εἶναι «ἀποδοτική». Μηδέν, ἄν δέν ὑπάρχει καθόλου Νομοθετική ἐξουσία.

2. *Ἡ φύση τῆς διαδικασίας ἐπιλογῆς:* Δίνονται: βαθμοί μηδέν, ἕνα, δύο, τρία, ἀνάλογα: ἄν δέν ὑπάρχει ἐκλεγμένη Νομοθετική ἐξουσία (0), ἄν αὐτή πού ὑπάρχει εἶναι σέ μεγάλο βαθμό μή ἀνταγωνιστική (1), ἤ μερικῶς ἀνταγωνιστική (2) ἤ τέλεια ἀνταγωνιστική (3).

3. *Οἱ κοινοβουλευτικοί συνασπισμοί:* Δίνονται: τρεῖς βαθμοί ἄν ὑπάρχουν περισσότερα ἀπό ἕνα κόμματα χωρίς τήν ὕπαρξη κομματικῶν συνασπισμῶν, δύο βαθμοί στήν περίπτωση πού συνασπισμοί ὑπάρχουν, ἕνας βαθμός ἄν δέν ὑπάρχει ἀντιπολίτευση καί μηδέν ἄν δέν ὑπάρχουν οὔτε συνασπισμοί οὔτε ἀντιπολίτευση.

4. *Ἡ κομματική νομιμότητα:* Δίνονται: ἕνας βαθμός, ἄν ἕνας σημαντικός ἀριθμός κομμάτων ἤ ὁμάδων πίεσης ἀποκλείονται ἀπό τόν πολιτικό ἀνταγωνισμό, δύο βαθμοί ἄν ἕνα ἤ περισσότερα (ἐξτρεμιστικά) κόμματα ἀποκλείονται, τρεῖς βαθμοί ἄν δέν ὑπάρχουν κόμματα πού ἀποκλείονται ἀπό τόν πολιτικό ἀνταγωνισμό, ἐνῶ δίνεται μηδέν ἄν δέν ὑπάρχουν καθόλου κόμματα ἤ δεσπόζει ὁ μονοκομματισμός.

5. *Ἡ κυβερνητική σταθερότητα:* Ἐπιλέγονται ἐπίσης ὁρισμένοι δεῖκτες κυβερνητικῆς σταθερότητας, ὅπως ὁ ἀριθμός τῶν εὐρέων κυβερνητικῶν σχηματισμῶν, καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀλλαγῶν στήν Ἐκτελεστική ἐξουσία.

Ἄλλοι δεῖκτες, ὅπως ὁ βαθμός τῆς βουλευτικῆς εὐθύνης, ὁ ἀριθμός τῶν Συνταγματικῶν ἀναθεωρήσεων, ὁ ἀριθμός τῶν στρατιωτικῶν πραξικοπημάτων κ.ἄ., δέν ἐπιλέχτηκαν τελικά, γιατί σ' ἕνα δοκιμαστικό τέστ (στατιστικά) παρουσίασαν «καμπυλόγραμμη ἐξέλιξη».

2. Μέτρηση τῆς κοινωνικοοικομικῆς ἀνάπτυξης

Ἡ κοινωνικοοικονομική ἀνάπτυξη εἶναι εὔκολο νά ἐκφραστεῖ σέ ἀριθμούς. Δίνονται ἐδῶ οἱ πιό ἀντιπροσωπευτικοί κλάδοι κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

α. *Δεῖκτες κοινωνικῆς ἀνάπτυξης*

1. *Ἡ ἀστικοποίηση:* Μέ τόν ὅρο αὐτό ἐννοοῦμε τό φαινόμενο τῆς αὔξησης τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ πού γίνεται ἀντιληπτό μέ τή συγκέντρωση περισσοτέρων ἀνθρώπων σέ πόλεις.

Ἡ ἀστικοποίηση μετριέται μέ τόν πληθυσμό τῶν πόλεων διαφορετικῶν πληθυσμιακῶν ἐπιπέδων, ὅπως:

α) ὅσων ἔχουν πάνω ἀπό δέκα χιλιάδες κατοίκους,
β) ὅσων ἔχουν πληθυσμό πάνω ἀπό εἴκοσι χιλιάδες,
γ) ὅσων ἔχουν εἴκοσι πέντε χιλιάδες καί πάνω,
δ) ὅσων ἔχουν πενήντα χιλιάδες καί πάνω καί
ε) ὅσων ἔχουν ἑκατό χιλιάδες καί πάνω.

2. *Τό μορφωτικό ἐπίπεδο:* Γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ δείκτη αὐτοῦ ὑπολογίζονται:

α) Τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, πού ξέρει γραφή καί ἀνάγνωση,
β) ἡ κατά κεφαλή ἐγγραφή στά σχολεῖα ὅλων τῶν βαθμίδων,
γ) ἡ κατά κεφαλή ἐγγραφή στά σχολεῖα τῆς πρώτης βαθμίδας,

37. Ὁ «σύνθετος δείκτης τοῦ Banks» ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τόν Banks καί τούς συνεργάτες του γιά παρόμοιες μετρήσεις δεκάδων πολιτικῶν συστημάτων καί εἶναι μιά τυπολογία γιά τήν ὁποία ἔχει κανείς ἕτοιμα στατιστικά στοιχεῖα. Βλ. ἀναλυτικότερα Arthur S. Banks, *Cross-Polity Time Series Data* (Διαπολιτικές χρονικές σειρές), (Cambridge Mass: The MIT Press 1971), σελ. 22-23. Βλ. ἀκόμη Arthur S. Banks, *The SUNY Binghamton Cross National Time Series Data Archive: Variable Definitions and Sources*, (CCPR, 1972). Τό ἀρχεῖο αὐτό παρέχει στοιχεῖα γιά ὅλες τίς χῶρες, παρόμοια μέ αὐτά πού δίνει ἡ Τράπεζα Στατιστικῶν Στοιχείων τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Michigan.

δ) ἡ κατά κεφαλή ἐγγραφή στά σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαίδευσης,
ε) ἡ κατά κεφαλή ἐγγραφή στίς ἀνώτερες σχολές καί
ζ) ἡ κατά κεφαλή ἐγγραφή στά σχολεῖα πρώτης καί δεύτερης βαθμίδας μαζί.

3. *Οἱ ἐπικοινωνίες:* (Μέσα ἐνημέρωσης). Μέ τόν ὅρο ἐννοοῦμε τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται σέ μιά κοινωνία γιά τήν ἐπικοινωνία τῶν μελῶν της καί τή μετάδοση πληροφοριῶν, δηλαδή τά μαζικά καί μή μέσα ἐνημέρωσης πού μετροῦνται ἐδῶ μέ διάφορους δεῖκτες ὅπως: α) ὁ ὄγκος τῆς ἐπιστολογραφίας κατά κεφαλή, β) ὁ ἀριθμός τῶν τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή, γ) ὁ ἀριθμός τῶν ραδιοφώνων κατά κεφαλή, δ) ὁ ἀριθμός τῶν τηλεφώνων κατά κεφαλή, ε) ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων κατά κεφαλή.

β. *Δεῖκτες οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης*

1. *Ἡ ἐκβιομηχάνιση:* Μέ τόν ὅρο αὐτό ἐννοοῦμε ἐδῶ τήν προγραμματισμένη καί ἐντατική χρήση τόσο τοῦ ἀνθρώπινου ὅσο καί τοῦ ἄψυχου δυναμικοῦ πού ἀποβλέπει στήν αὔξηση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Γιά τή μέτρηση τῆς ἐκβιομηχάνισης λαμβάνονται ὑπ' ὄψη:
α) τό ποσοστό τοῦ ἀπασχολούμενου δυναμικοῦ στή βιομηχανία,
β) τό ποσοστό τοῦ ἀπασχολούμενου δυναμικοῦ στή γεωργία,
γ) τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στόν τριτογενή τομέα,
δ) ἡ παραγωγή ἐνέργειας, κατά κεφαλή,
ε) ἡ κατανάλωση ἐνέργειας, κατά κεφαλή,
στ) τό ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν, κατά κεφαλή,
ζ) ἡ παραγωγή τσιμέντου, κατά κεφαλή,
η) ἡ παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας, κατά κεφαλή καί
θ) ἡ παραγωγή χάλυβα, κατά κεφαλή.

2. *Τό ἐμπόριο:* Γιά τή μέτρησή του ὑπολογίζονται:
α) οἱ εἰσαγωγές, κατά κεφαλή,
β) οἱ ἐξαγωγές, κατά κεφαλή,
γ) εἰσαγωγές καί ἐξαγωγές, κατά κεφαλή καί
δ) ἡ ἀναλογία τῆς χώρας στό διεθνές ἐμπόριο.

3. *Οἱ μεταφορές:* Μέ τόν ὅρο νοοῦνται τά μέσα πού διευκολύνουν τή μετακίνηση προσώπων καί ἀγαθῶν ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο. Ὑπολογίζονται συγκεκριμένα οἱ ἑξῆς δεῖκτες:
α) τό μῆκος τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου ἀνά τετραγωνικό μίλι,
β) ὁ ἀριθμός τῶν ἐπιβατικῶν ὀχημάτων, κατά κεφαλή,
γ) ὁ ἀριθμός τῶν ἐμπορικῶν ὀχημάτων, κατά κεφαλή, καί
δ) ὁ ἀριθμός (τό σύνολο) τῶν κινουμένων στίς ἐθνικές ὁδούς ὀχημάτων.

4. *Ἡ κυβερνητική οἰκονομική καί κοινωνική πολιτική:* Ὑπολογίζονται:
α) τό ἐθνικό εἰσόδημα, κατά κεφαλή,
β) οἱ κατά κεφαλή δημόσιες δαπάνες,
γ) τά κατά κεφαλή δημόσια ἔσοδα
δ) ὁ λόγος δημοσίων ἐσόδων καί ἐξόδων, κατά κεφαλή,
ε) ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ καί
στ) ὁ ἀριθμός τῶν γιατρῶν, κατά κεφαλή.

γ. *Μικτοί δεῖκτες*

1. *Ἐσωτερική βία ἤ ἀστάθεια,* πού μετριέται μέ τόν ἀριθμό: α) τῶν φόνων, β) τῶν γενικῶν ἀπεργιῶν, γ) τῶν ἀνταρτοπολέμων, δ) τῶν κυβερνητικῶν κρίσεων, ε) τῶν ἐκκαθαρίσεων, στ) τῶν ταραχῶν, ζ) τῶν ἐπαναστάσεων καί η) τῶν ἀντικυβερνητικῶν διαδηλώσεων.

2. *Ἡ ἀμυντική προσπάθεια:* Ὑπολογίζεται ἐδῶ: α) τό μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, β) ἡ ἀναλογία Ἐνόπλων Δυνάμεων καί πληθυσμοῦ, γ) οἱ ἐθνικές ἀμυντικές δαπάνες, κατά κεφαλή, καί δ) ἡ ἀναλογία τῶν ἐθνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν μέσα στό σύνολο τῶν δημοσίων δαπανῶν.

Ἡ ἐπιλογή τῶν παραπάνω δεικτῶν (καί ὄχι ἄλλων) βασίστηκε κυρίως στό κριτήριο τόσο τῆς ἀντιπροσωπευτικότητας, ὅσο καί τῆς διαθεσιμότητας τῶν ἀναγκαιούντων στατιστικῶν στοιχείων. Ὁ H. Blalock συστήνει στούς ἐρευνητές: «Ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μεταβλητές, πού δέν ἐπιδέχονται εὔκολα μέτρηση, καλό εἶναι συνήθως νά γίνεται χρήση μεγαλύτερου ἀριθμοῦ δεικτῶν γιά κάθε μιά μεταβλητή».[38]

Ἕνας ἐπιπρόσθετος λόγος, πού ἐπέβαλε τή διεύρυνση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δεικτῶν, ἦταν ἡ ἀνάγκη συνυπολογισμοῦ τῆς μεταβλητῆς τῆς ἀλλαγῆς μέσα στό ἐθνικό σύστημα. Ὁ λόγος αὐτός ἦταν ὁ πιό σπουδαῖος γιά τήν ἐπιλογή τῶν δύο τελευταίων «μικτῶν δεικτῶν». Ἀπό τό ἄλλο μέρος μιά πρώτη θεώρηση ἦταν ἀναγκαία, ὥστε νά γνωρίζει κανείς ποιοί ἐπιλεγόμενοι δεῖκτες θά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν. Φυσικά προτιμήθηκαν πάλι ἐκεῖνοι οἱ δεῖκτες γιά τούς ὁποίους ὑπῆρχαν στατιστικά στοιχεῖα στίς διάφορες πηγές.

Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τά ὑποκειμενικά κριτήρια στίς μερικότερες ἐπιλογές, μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι τελικά ἡ ἐπιλογή τῶν δεικτῶν ὀφείλεται κυρίως στό συνδυασμό τῶν δύο παραπάνω κριτηρίων.

38. Βλ. Παρακάτω σχετ. παραπομπή στό βιβλίο τοῦ Ted Robert Gurr.

B. *Πηγές καί συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μέτρηση τῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνικῆς καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης*

Ἡ πρωταρχική πηγή ἀπ' ὅπου ἔγινε καί ἡ ἐπιλογή τῶν περισσοτέρων δεικτῶν, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, εἶναι ἡ συλλογή «Cross-Polity Time Series Data» (Διακρατική χρονική σειρά στοιχείων), ἡ ὁποία τηρεῖται ἀπό τόν καθηγητή τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης Arthur S. Banks καί τούς ἐρευνητές-συνεργάτες του στό κέντρο τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἔρευνας τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Ὑόρκης (Binghamton). Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης γιά τή διαμόρφωση κυρίως τῶν δεικτῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης τά ἑξῆς: Political Handbook: Atlas of the World Parliaments, Parties and Press, σέ συνδυασμό μέ τά Europa Year Book, World Almanac καί Book of Facts.

Γιά τό πρόβλημα τῆς ἀκρίβειας καί ἐγκυρότητας τῶν στοιχείων καί τῆς σύγκρισής τους μέ ἄλλες πηγές μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ κανείς στήν ἀνάλυση, πού κάνει ὁ ἴδιος ὁ Arthur Banks σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά ἀρχεῖα τοῦ κέντρου του, ὅπου περιέχονται μακροχρόνιες σειρές συγκριτικῶν, στατιστικῶν στοιχείων.[39] Ἐκεῖ περιέχονται καί σημαντικές ὑποδείξεις γιά τή χρήση τῶν δεικτῶν, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Γ. *Τεχνική τῆς ἀνάλυσης τῶν στατιστικῶν δεδομένων*

Γιά τήν ἔρευνα αὐτή, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ ἕνα μεγάλο ἀριθμό μεταβλητῶν, κρίθηκε σκόπιμο νά χρησιμοποιηθοῦν στατιστικές τεχνικές, πού νά ἐπιτρέπουν τό σχηματισμό μιᾶς συνοπτικῆς εἰκόνας μέ τήν ἀναγωγή τῶν πολυμεταβλητῶν σχέσεων ἤ σέ δυαδικές σχέσεις (κάθε φορά ἐξετάζονται ζεύγη μεταβλητῶν) ἤ σχέσεις μεταξύ δύο ἤ περισσοτέρων ὁμάδων μεταβλητῶν (πολυμεταβλητές σχέσεις).

α) Σάν πιό κατάλληλη στατιστική τεχνική (θεωρητικά εἶναι μαθηματική) κρίθηκε ἡ παραγοντική ἀνάλυση (Factor Analysis). Ἡ μέθοδος αὐτή σάν πρῶτο πλεονέκτημα ἔχει ὅτι ἕνα μεγάλο ἀριθμό μεταβλητῶν τόν συντέμνει καί τόν συμπυκνώνει σέ μικρές ὁμάδες μεταβλητῶν, πού ὡς κοινό παρονομαστή ἔχουν τήν ἀλληλεξάρτηση μεταξύ τῶν μεταβλητῶν μέσα σέ κάθε τέτοια ὁμάδα. Ὅπως τονίζει ὁ Gurr «ὅταν ἔχουμε ἕνα μεγάλο ἀριθμό μετρήσεων γιά μιά ἤ περισσότερες μεταβλητές καί θέλουμε νά ἐρευνήσουμε τά κοινά χαρακτηριστικά τους ἤ τίς σχέσεις, ἡ Factor Analysis εἶναι ἡ πιό κατάλληλη τεχνική, εἴτε πρόκειται γιά διακρατικές ἔρευνες (σύγκριση διαφόρων χωρῶν) εἴτε γιά ἔρευνα στοιχείων, πού ἀναφέρονται σέ μιά μεγάλη χρονική περίοδο».[40] Ὁ δεύτερος λόγος ἰσχύει ἀκριβῶς γιά τούτη τήν ἔρευνα.

Στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, μέ τήν τεχνική αὐτή μπορεῖ κανείς νά ξεχωρίσει εὔκολα ὁμάδες μεταβλητῶν καί νά τίς θεωρήσει σά φαινόμενα, τά ὁποῖα μέσα στήν ἐξεταζόμενη χρονική περίοδο ὑπῆρξαν καταλυτικά ἤ ὄχι στήν ἀναπτυξιακή της πορεία.

β) Ἡ δεύτερη τεχνική, κατάλληλη γιά τήν ἐξέταση πολυμεταβλητῶν σχέσεων, εἶναι ἡ Multiple Regression Analysis (πολλαπλή παλινδρόμηση), ἡ ὁποία βοηθάει νά ξεχωρίσουμε τίς ἰσχυρότερες δυαδικές σχέσεις, διαδοχικά (ἀπό τίς μεγαλύτερες πρός τίς μικρότερες), ἀλλάζοντας ἤ ὄχι κάθε φορά τήν ἐξαρτημένη μεταβλητή.

Καί οἱ δύο παραπάνω τεχνικές μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης γιά τήν ἐπαλήθευση διαφόρων ὑποθέσεων.[41] Ὁ σκοπός τῆς ἀνάλυσης μέ τίς δύο αὐτές τεχνικές εἶναι νά γίνει κάπως κατανοητή ἡ ἐσωτερική δομή μιᾶς μακροχρόνιας σειρᾶς στατιστικῶν στοιχείων, πού ἀναφέρονται σέ μεγάλο ἀριθμό μεταβλητῶν. Τοῦτο θά ἐπιτρέψει τό σχηματισμό γενικοτέρων προτάσεων γιά τή συμπεριφορά τοῦ συστήματος μέσα σέ ὁρισμένη περίοδο. Ἡ ἀνάλυση τέτοιων χρονικῶν σειρῶν, πού ἀναφέρεται στή μέτρηση κάθε μιᾶς μεταβλητῆς σέ διαφορετικούς χρόνους, παρέχει μιά βάση γιά νά συμπεράνει ὁ ἐρευνητής ἄν ὑπάρχει ἤ δέν ὑπάρχει ἀλλαγή μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί πρός ποιά κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀλλαγή.

IV. τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας

A. *Correlation Analysis*

Παρακάτω ἀναλύονται μερικές πρῶτες σχέσεις μεταξύ διαφόρων μεταβλητῶν πού παρουσιάζουν διακύμανση (τετράγωνο τῆς τυπικῆς ἀπόκλισης) ἀπό 25% καί πάνω ($r \geqslant 50$). (Πίνακας 2).

39. Arthur S. Banks, *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research* (Χρησιμοποίηση τῶν μακροχρόνιων στοιχείων στή συγκριτική ἔρευνα), (St. Univ. of New York at Binghamton NY, CCPR, 1972).

40. Γιά τήν ἐπιλογή καί τήν καταλληλότητα τῆς μεθόδου στήν Πολιτική Ἐπιστήμη, βλ. μεταξύ ἄλλων Ted Robert Gurr, Politimetrics: *An Introduction to Quantitative Macropolitics* (Πολιτειομετρία: Εἰσαγωγή στήν ποσοτική μακροπολιτική), Englewood Cliffs, N.J Prentice Hall, 1972, σελ. 149-150. Βλ. συνοπτική περιγραφή τῆς τεχνικῆς αὐτῆς καί Μ. Μεϊμάρη καί Ἠ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντική Ἀνάλυση Δεδομένων» στήν *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τ. 33-34, Μάιος-Δεκέμβριος 1978, σελ. 227-230.

41. Γιά τή χρήση τῶν δύο μεθόδων βλ. μεταξύ ἄλλων G. David Garson, *Handbook of Political Science Methods* (Ἐγχειρίδιο μεθόδων στήν πολιτική ἐπιστήμη), Boston Mass: Holbroom Press, Inc. 1971, σελ. 203, καί Stuart H. Rakoff, *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis* (Οἱ δαπάνες Ἀστυνομίας στίς Ἀμερικανικές Πόλεις: Μία ἀνάλυση χρονικῶν σειρῶν), State University of New York at Binghamton, NY, 1973), σελ. 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. *(Correlation Matrix) ἐπιλογή ὁρισμένων σημαντικῶν σχέσεων πολιτικῶν καί κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν στήν Ἑλλάδα κατά τήν περίοδο 1946-1970*

1. Σύνθετος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης μέ δείκτη δημοκρατίας	r=68
» » » » » » ἀρ. ἐγγραφῶν σέ σχολ. α΄ βαθμίδα	r=53
» » » » » » ἀναλογία ἐγγεγραμμένων	
» » » » στήν α΄ βαθμίδα σέ σχέση μέ τή β΄ βαθμίδα	r=65
2. Δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης μέ κυκλοφορία ἐφημερίδων	r=60
3. Ἀμυντικές δαπάνες μέ ἀριθμό ἐγγεγραμμένων σέ σχολεῖα β΄ βαθμίδας	r=73
» » » » » » » α΄ καί β΄ »	r=72
» » » » » Πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου Σχολές	r=84
» » » » » ὅλες τίς βαθμίδες	r=79
» » » » τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή	r=52
» » » » ραδιοφώνων κατά κεφαλή	r=72
» » » » τηλεφώνων » »	r=83
» » μέ ταχυδρομική ἀλληλογραφία κατά κεφαλή	r=71
» » μέ παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας κατά κεφαλή	r=86
» » » » χάλυβα » »	r=77
» » » » τσιμέντου » »	r=87
» » μέ ἀριθμό ἐπιβατηγῶν αὐτοκινήτων » »	r=86
» » » » φορτηγῶν » »	r=86
» » μέ μῆκος σιδηροδρομικοῦ δικτύου » »	r=58
4. Δολοφονίες μέ ταραχές	r=51
5. Γενικές ἀπεργίες μέ κυβερνητικές ἀλλαγές (Ὑπουργικῶν Συμβουλίων)	r=58
6. Κυβερνητικές κρίσεις μέ ἀλλαγές στήν Ἐκτελεστική ἐξουσία	r=58
7. Ἀνταρτοπόλεμος μέ ἀπασχόληση ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στή βιομηχανία	r=51

Τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ Correlation Matrix εἶναι τά ἀκόλουθα:

1. Ὁ «σύνθετος δείκτης» τοῦ Banks μέ τό «δείκτη πολιτικῆς ἀνάπτυξης» ἔχουν βαθμό συσχέτισης r=68, δηλαδή 46% διακύμανση. Θά περίμενε κανείς νά ὑπάρχει μεγαλύτερη σχέση μεταξύ τους. Μιά καί τοῦτο δέν συμβαίνει, ὁ λόγος μπορεῖ νά εἶναι ὅτι οἱ δύο δεῖκτες δέν μετροῦν κατ' ἀρχήν τά ἴδια φαινόμενα. Ὁ πρῶτος μετράει μᾶλλον τά χαρακτηριστικά μιᾶς ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς διαδικασίας, ἐνῶ ὁ δεύτερος τό βαθμό πολιτικῆς δημοκρατίας.

Μέ μιά πρώτη θεώρηση ἡ θετική αὐτή σχέση μπορεῖ νά σημαίνει πώς ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ βαθμός δημοκρατίας σέ μιά χώρα τόσο πιό ἀποτελεσματικά λειτουργοῦν οἱ πολιτικοί θεσμοί, ἤ ὅτι ὅσο πιό δημοκρατικά ὀργανωμένο εἶναι ἕνα σύστημα τόσο πιό ἀποδοτικές εἶναι οἱ πολιτικές του διαδικασίες. Ἡ σχέση αὐτή ἐπιβεβαιώνει τή θέση τῶν Fogelman καί Flanigan, πού ἀναφέρθηκε σέ προηγούμενη σελίδα.

Ἡ μεταξύ τους διαφορά προκύπτει ἀπό τίς σχέσεις πού ἐμφανίζουν μέ ἄλλες μεταβλητές. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ δείκτης τοῦ Banks δείχνει ἕναν ἀξιόλογο βαθμό συσχέτισης μέ τήν ἐκπαίδευση (r=53), μέ τόν ἀριθμό ἐγγεγραμμένων στήν πρώτη σχολική βαθμίδα (r=65), καί μέ τήν ἀναλογία τῆς πρώτης πρός τή μεσαία βαθμίδα (r=65), ὁ δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης εἶναι πιό εὐαίσθητος ὅσον ἀφορᾶ τίς ἐπικοινωνίες, δεδομένου ὅτι παρουσιάζει μιά σημαντική σχέση (r=60) μέ τήν κυκλοφορία ἐφημερίδων κατά κεφαλή, δηλαδή διακύμανση 36%.

2. Ὅλοι οἱ δεῖκτες ἐσωτερικῶν συγκρούσεων (Domestic Conflict) ἔχουν χαμηλό δείκτη συσχέτισης μέ οἱαδήποτε ἄλλη μεταβλητή στό Matrix (r < 50).

Οὔτε ὁ «δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης» πού δόθηκε στήν ἀρχή οὔτε ὁ «σύνθετος δείκτης» τοῦ Banks παρουσιάζουν ὁποιαδήποτε σημαντική σχέση μέ μεταβλητές, πού ἐκφράζουν πολιτική ἀστάθεια. Μέ τήν ἀστάθεια δέν ἔχουν σημαντική συσχέτιση οὔτε ἡ ἀμυντική προπαρασκευή οὔτε ἡ μεταβλητή τοῦ χρόνου. Ἀπό τίς δηλωτικές τῆς πολιτικῆς ἀστάθειας μεταβλητές ἐξαίρεση παρουσιάζουν οἱ κυβερνητικές κρίσεις, μέ τόν ἀριθμό τῶν μεγάλων κυβερνητικῶν ἀλλαγῶν καί τῶν ἀλλαγῶν στήν Ἐκτελεστική (ἀποτελεσματική) ἐξουσία, οἱ ὁποῖες ἔχουν r=58 δηλαδή ἔχουν διακύμανση γύρω στό 33%. Ἐπίσης ὁ ἀνταρτοπόλεμος δείχνει μιά συσχέτιση μέ τήν ἄνοδο τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου r=51, δηλαδή διακύμανση γύρω στό 26%.

3. Οἱ δεῖκτες τῆς ἀμυντικῆς στρατιωτικῆς προσπάθειας παρουσιάζουν μερικές σπουδαῖες συσχετίσεις. Ἔτσι, οἱ δαπάνες γιά τήν ἐθνική ἄμυνα ἐμφανίζουν ἀρκετά σημαντικές θετικές συσχετίσεις:

α) μέ τούς δεῖκτες τῆς ἀστικοποίησης,

β) μέ ὅλους σχεδόν τούς δεῖκτες ἐκπαίδευσης ὅπως: ἐγγραφές στή Μέση Ἐκπαίδευση (r=73) (ἐξηγούμενη διακύμανση 52%), ἐγγραφές στίς Ἀνώτατες Σχολές (r=84) (διακύμανση 69%) καί μέ τό σύνολο τῶν ἐγγραφῶν (r=79) (διακύμανση 62%),

γ) μέ πολλούς δεῖκτες τῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως μέ τόν ἀριθμό τῶν τηλεγραφημάτων (r=52), τήν ταχυδρομική ἀλληλογραφία (r=71), τόν ἀριθμό τῶν ραδιοφώνων (r=72) καί τηλεφώνων (r=83),

δ) μέ τούς δεῖκτες ἐκβιομηχάνισης, ὅπως τήν παραγωγή χάλυβα (r=77), παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας (r=86), παραγωγή τσιμέντου (r=87) καθώς καί

ε) μέ τούς δεῖκτες μεταφορῶν, ὅπως τόν ἀριθμό ἐπιβατηγῶν αὐτοκινήτων (r=86), ἐμπορικῶν αὐτοκινήτων (r=86).

Ἂν καί οἱ ἀμυντικές δαπάνες τῆς χώρας παρουσιάζουν τόσο μεγάλη συσχέτιση μέ τίς κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, κυρίως ὅταν αὐτές ἐκφράζονται σέ ποσοστιαία ἀναλογία καί σέ σχέση πρός τόν τομέα τῶν δημοσίων δαπανῶν, ὅμως μέ ὅλες τίς ἄλλες μεταβλητές βρίσκονται σέ ἀρνητική σχέση.

Οἱ παραπάνω θετικές συσχετίσεις μπορεῖ νά ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ ἐθνικές ἀμυντικές δαπάνες στήν ἐξεταζόμενη περίοδο αὐξήθηκαν ὄχι μόνο σάν ἕνα κονδύλι τοῦ προϋπολογισμοῦ μαζί μέ τήν αὔξηση τῶν δαπανῶν σέ ἄλλους τομεῖς τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν, ἀλλ' ὅτι ἐπίσης αὐξήθηκαν καί σάν ποσοστιαία ἀναλογία τῶν συνολικῶν δημοσίων δαπανῶν. Ἡ αὔξησή τους αὐτή μπορεῖ νά συγκριθεῖ μόνο μέ τόν ἀριθμό ἐγγραφῶν στήν πρώτη βαθμίδα Ἐκπαίδευσης.

Ἐπίσης τό μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, τόσο σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, ὅσο καί σέ ἀναλογία πρός τό συνολικό πληθυσμό τῆς χώρας, ἐμφανίζει, καί στίς δύο περιπτώσεις, μεγάλο βαθμό συσχέτισης μέ μεταβλητές, πού ἀναφέρθηκαν προηγούμενα (γιά τήν πρώτη περίπτωση), εἰδικότερα, ὅμως, περισσότερο μέ τίς δημογραφικές μεταβλητές.

Ξέχωρα ἀπό τίς συσχετίσεις πού ἐκθέσαμε στόν παραπάνω Πίνακα 2, δηλαδή: 1) τῆς ἐσωτερικῆς σύγκρουσης μέ τήν ἀναταραχή, 2) τῆς πολιτικῆς μέ τή δημοκρατική ἀνάπτυξη καί 3) τῆς ἀμυντικῆς προσπάθειας μέ πολλές μεταβλητές, οἱ ὁποῖες ἐπίτηδες ἀπομονώθηκαν γιά νά ἐξετασθοῦν ἐδῶ οἱ ἀλληλεξαρτήσεις τους μέ τίς κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές—οἱ ὑπόλοιπες μεταβλητές ἀναφέρονται σχεδόν ὅλες στήν κοινωνική καί οἰκονομική ἀνάπτυξη. Χωρίς νά τίς ξεχωρίσουμε μία μία, ἐκεῖνο, πού ἴσως προκύπτει ἀπ' τό Correlation Matrix, εἶναι ὅτι ἐμφανίζουν μεγάλο βαθμό συσχέτισης ἀφ' ἑνός μεταξύ τους καί ἀφ' ἑτέρου μέ τίς μεταβλητές τοῦ χρόνου. Τοῦτο φανερώνει, ἴσως, ὅτι ὁ «χρόνος» ἐξηγεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐξέλιξης στίς περισσότερες ἀπό τίς μεταβλητές αὐτές.

B. *Factor Analysis*

Ὁ Πίνακας 3 δείχνει ὅτι ἡ παραγοντική ἀνάλυση πέτυχε νά δώσει δύο συντελεστές ἤ δύο ὁμάδες ἀληλεξαρτημένων μεταβλητῶν. Ἡ στατιστική διακύμανση (τά τετράγωνα τυπικῆς ἀπόκλισης) τῶν μεταβλητῶν στήν πρώτη ὁμάδα ἀνέρχεται σέ 60%, ἐνῶ ἡ διακύμανση στή δεύτερη ὁμάδα εἶναι μόνο 11%.

Πρίν γίνει προσπάθεια ἑρμηνείας τῶν ὅσων ἡ ἀνάλυση τῶν συντελεστῶν πέτυχε, θά μποροῦσε κανείς νά ἀναφέρει ἐπιγραμματικά σάν γενικά χαρακτηριστικά στόν Πίνακα 3 τά ἀκόλουθα:

α) ὅλες οἱ κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές φορτίζονται σέ μεγάλο βαθμό καί οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτές φορτίζονται στήν πρώτη ὁμάδα,

β) παρ' ὅλα αὐτά μεταβλητές, ὅπως ἡ ταχυδρομική ἀλληλογραφία (κατά κεφαλή), τό ποσοστό ἀπασχόλησης στόν τριτογενή τομέα καί τό μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, τόσο σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς ὅσο καί σέ ἀναλογία πρός τόν πληθυσμό, φορτίζονται καί στίς δύο ὁμάδες (ἀνήκουν δηλαδή σέ δύο συντελεστές), πράγμα πού κάνει δύσκολη ἤ διφορούμενη τήν ἑρμηνεία τους.

γ) οἱ πολιτικές μεταβλητές τῆς ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς καί κυβερνητικῆς ἀστάθειας δέν φορτίζονται σέ καμιά ὁμάδα μέ βαθμό συσχέτισης,

δ) ἐνῶ ὁ «σύνθετος δείκτης» τοῦ Banks φορτίζεται ἀρνητικά −82 στόν πρῶτο συντελεστή (ὁμάδα), ὁ δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί τό μέγεθος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου φορτίζονται στό δεύτερο συντελεστή, ὁ πρῶτος μέ r=82 καί ὁ δεύτερος μέ r=64.

V. ἑρμηνεία τῶν ἀποτελεσμάτων

1. Βασικά, ἐφ' ὅσον, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ὅλες οἱ συστημικές μεταβλητές ἀλληλοσχετίζονται, θἄπρεπε μέ τήν ἀνάλυση τῶν κυρίων συντελεστῶν παραγόντων ἕνας μονάχα συντελεστής (δηλαδή μιά ὁμάδα συσχετιζόμενων μεταβλητῶν) νά περικλείει ὅλες τίς μεταβλητές.

Ἐνῶ ὅμως ὅλες σχεδόν οἱ κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές ἐμφανίζονται στήν πρώτη ὁμάδα μέ μεγάλους βαθμούς συσχέτισης μεταξύ τους (r ⩾ 50), ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτικῶν μεταβλητῶν δέν φορτίζεται σημαντικά σέ καμιά ἀπ' τίς δύο ὁμάδες, ἐκτός ἀπό τό «δείκτη πολιτικῆς ἀνάπτυξης» πού φορτίζεται στή δεύτερη ὁμάδα καί τό «σύνθετο δείκτη τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» τοῦ Banks πού φορτίζεται ἀρνητικά στήν πρώτη ὁμάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. *Χρήση τῆς τεχνικῆς P– (ἀνάλυσης τῶν κυρίων συντελεστῶν) γιά ὁρισμένους δεῖκτες κοινωνικοοικονομικῆς καί πολιτικῆς ἀνάπτυξης στήν Ἑλλάδα: 1946 - 1970*

Μεταβλητές	Ὀρθογωνικά διαγραφόμενοι συντελεστές I	II	H^2
Ἐθνικό εἰσόδημα κατά κεφαλή	97	17	98
Ἀκαθάριστο ἐθν. εἰσόδ. κατά κεφαλή	98	15	98
Κατανάλωση ἐνέργειας » »	98	−00	97
Παραγωγή ἐνέργειας » »	97	10	97
Παραγωγή ἠλεκτρ. ἐνέργ. » »	98	−03	97
» τσιμέντου	99	07	98
» χάλυβα	86	17	77
Δημόσια ἔσοδα	98	01	96
Δημόσιες δαπάνες	97	02	95
Δημόσια ἔσοδα + δαπάνες	98	01	96
Ποσοστό % ἐργατ. δυναμ. στή βιομηχ.	89	−39	96
γεωργία	93	92	90
σέ ἄλλους τομεῖς	−62	−74	94
Εἰσαγωγές κατά κεφαλή	97	00	95
Ἐξαγωγές κατά κεφαλή	97	04	95
Εἰσαγωγ. - Ἐξαγωγ. κατά κεφαλή	98	01	96
Ἀναλογία στό παγκόσμιο ἐμπόριο	25	−12	80
Πυκνότητα πληθυσμοῦ	93	29	96
Πόλεις τῶν 100.000 καί πάνω	95	24	97
» » 50.000 καί πάνω	95	25	97
» » 25.000 καί πάνω	92	35	98
» » 20.000 καί πάνω	95	28	98
» » 10.000 καί πάνω	94	31	98
Γιατροί ἀνά κάτοικο	96	25	95
Μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων	80	56	96
Ἀναλογία » » » πρός τόν πληθυσμό	74	63	95
» ἀμυντικῶν δαπανῶν πρός τίς δημόσιες δαπάνες	−69	14	50
Ἀμυντικές δαπάνες κατά κεφαλή	86	11	76
Ποσοστό ἐγγραμμάτων	93	34	99
Ἐγγεγρ. σέ σχολ. α΄ βαθ. κατά κεφαλή	−64	04	41
» » » β΄ » » »	91	−08	85
» » » α΄+β΄ » » »	92	−07	67
» » Πανεπιστήμια » »	99	03	98
» » ὅλες τίς βαθμίδες	90	−04	82
Ἀναλογία ἐγγεγραμμένων στά σχολεῖα α΄ βαθ. πρός τό σύνολο τῆς α΄+β΄ βαθ.	−89	09	81
Ἀριθμός ραδιοφώνων κατά κεφαλή	85	46	95
» τηλεφώνων	98	−11	97
» τηλεγραφημάτων	45	−02	21
Ταχυδρομική ἀλληλογραφία	72	56	83
Κυκλοφορία ἐφημερίδων	−09	56	33
Ἐπιβατηγά αὐτοκίνητα	98	−07	97

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. *Χρήση τῆς τεχνικῆς P — (ἀνάλυσης τῶν κυρίων συντελεστῶν) γιά ὁρισμένους δεῖκτες κοινωνικοοικονομικῆς καί πολιτικῆς ἀνάπτυξης στήν Ἑλλάδα: 1946-1970*

Μεταβλητές	Ὀρθογωνικά διαγραφόμενοι συντελεστές I	II	H^2
Φορτηγά	99	−02	99
Ὅλα τά κυκλοφοροῦντα αὐτοκίνητα κατά κεφαλή	99	−05	98
Σιδηροδρομικό δίκτυο κατά τετ. μίλι	36	61	50
Δείκτης δημοκρατικοποίησης	−39	82	82
Σύνθετος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης (τοῦ Banks)	−82	29	76
Ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τοῦ Ὑπ. Συμβ.	06	64	41
Ἀλλαγές στό Νομοθετικό Σῶμα	−23	−06	05
Ἀλλαγές στήν Ἐκτελεστική			
» » Ἐξουσία (ἀρχηγός)	00	−46	21
» » Κυβέρνηση (Ὑπουργικό Συμβούλιο)	13	−45	23
Κυβερνητικές κρίσεις	−00	−16	02
Ἀντικυβερνητικές διαδηλώσεις	30	−12	10
Γενικές ἀπεργίες	−28	−33	19
Ταραχές	01	−37	13
Ἐκκαθαρίσεις	21	−35	17
Ἐπαναστατικά κινήματα	−00	−46	21
Δολοφονίες	−21	−37	18
Ἀνταρτοπόλεμοι	38	−29	23
Χρόνος (τ-το)	94	31	99
Χρόνος (τ-το)^2	99	08	99

Οἱ ἀριθμοί εἶναι δεκαδικοί, δηλαδή 0,90 0,99 κτλ., ἀλλά γιά εὐκολία γράφονται ὡς ἀκέραιοι

Ποσοστό «συνολικῆς διαφοροποίησης»	60	11	(72)
Ποσοστό «κοινῆς διαφοροποίησης»	83	16	(100)[42]

Χαρακτηριστικό εἶναι, ὅτι στήν πρώτη ὁμάδα ἐμφανίζονται καί οἱ μεταβλητές τοῦ χρόνου καί μάλιστα μέ μεγάλο βαθμό συσχέτισης. Αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ στή σκέψη ὅτι ὁ χρόνος παίζει, ἴσως, κάποιο σημαντικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τοῦ συστήματος. (Βέβαια τοῦτο μπορεῖ νά θεωρεῖται αὐτονόητο, ἀλλά δέν ἔχουμε πάντα ἐμπειρική ἀπόδειξη.)

Τόσο ἡ πρώτη ὁμάδα μέ τήν πληθώρα τῶν μεταβλητῶν, ὅσο καί ἡ δεύτερη ὁμάδα, πού περικλείει λιγότερες μεταβλητές, θά πρέπει νά ἐξετασθοῦν σάν ξεχωριστά φαινόμενα, πού ἐπιδέχονται κάποια ἑρμηνεία σχετικά μέ τήν πορεία τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης στήν Ἑλλάδα κατά τήν ἐξεταζόμενη περίοδο.

42. Τό πρόγραμμα πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγοντική ἀνάλυση τῶν δεδομένων, εἰδικά μέσω ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν, εἶναι παρμένο ἀπό τό J. Dixon (Ed), *Biomedical Computer Programs*, καί τό συμπλήρωμά του. *X-Series Supplement* (Berkeley, California: University of California Press, 1972), σελ. 90-96.

Στήν πρώτη, λοιπόν, ὁμάδα περικλείονται μεταβλητές-δεῖκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως ἡ παραγωγή ἐνέργειας (r=97), τό ἐθνικό κατά κεφαλή εἰσόδημα (r=97), τό ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν (r=98), ἡ κατανάλωση ἐνέργειας (r=98), ἡ πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ (r.=93), τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στή βιομηχανία (r=89), τό ποσοστό ἐγγραμμάτων (r=93), ὅλοι οἱ δεῖκτες τῆς ἀστικοποίησης, ὅλοι, σχεδόν, οἱ δεῖκτες τῆς ἐκπαίδευσης, τῶν μεταφορῶν (ἐκτός ἀπό τό μῆκος τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου), καί τῶν ἐπικοινωνιῶν (ἐκτός ἀπό τήν κυκλοφορία ἐφημερίδων ἀνά κάτοικο).

Ἀπ' ὅλες αὐτές τίς μεταβλητές, τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στόν τριτογενή τομέα (r=62), καθώς ἐπίσης ἡ ἀναλογία τῶν ἐγγεγραμμένων στή στοιχειώδη ἐκπαίδευση σέ σύγκριση μέ τό συνολικό ἀριθμό ἐγγραφῶν μαζί στήν πρώτη καί δεύτερη βαθμίδα (r=−89), οἱ ἀμυντικές δαπάνες σέ σχέση μέ τίς δημόσιες δαπάνες (r=−69) καί οἱ ἐγγραφές στή Στοιχειώδη Ἐκπαίδευση (r=−64) ἐμφανίζουν ἀρνητική συσχέτιση στόν πρῶτο συντελεστή.

Τοῦτο, βέβαια, δέν ἐμποδίζει νά δοῦμε ὅλες τίς παραπάνω κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές μαζί σάν ἕνα σύνολο ἀλληλοσυνδεόμενων διαδικασιῶν ἤ φάσεων ἀνάπτυξης σέ ὅλους τούς κοινωνικοοικονομικούς τομεῖς, πού περικλείονται ἐδῶ. Ἔτσι φθάνουμε στόν ὁρισμό τῆς «κοινωνικῆς κινητοποίησης», πού ἔδωσε ὁ Deutsch.[43]

Τό σπουδαιότερο ὅμως χαρακτηριστικό πού συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀρχική μας ὑπόθεση εἶναι ἡ ἀρνητική συσχέτιση (−82), πού ἐμφανίζει ὁ σύνθετος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Banks σέ σχέση μέ τήν κοινωνική κινητοποίηση πού περιγράψαμε. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πολιτική ἀνάπτυξη δέν συμβαδίζει ἐδῶ μέ τήν κοινωνική καί οἰκονομική ἀνάπτυξη. Ἡ ἀντίθεση αὐτή, δηλαδή ἡ ἀντίθεση μεταξύ πολιτικῆς ἀνάπτυξης καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι εἶναι ἕνα σημαντικό φαινόμενο στή μεταπολεμική περίοδο, πού ἐξετάζουμε.

Μέ βάση τή διεθνή ἔρευνα πάνω στό θέμα θά ἦταν σκόπιμο νά ἐπιχειρηθεῖ μιά πρώτη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ στήν Ἑλλάδα.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπό τόν πόλεμο καί ὕστερα ἡ Ἑλλάδα ἄρχισε μιά τεράστια προσπάθεια ἀνάπτυξης σέ ὅλους τούς τομεῖς. Ἄρχισε ἔτσι μιά πορεία κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης (Σχέδιο Μάρσαλλ κτλ.), πού βασικά σκόπευε σέ μιά συγκρατημένη καί βαθμιαία ἄνοδο τῶν διαφόρων κοινωνικοοικονομικῶν μεγεθῶν.

Ὁσοδήποτε ὅμως προγραμματισμένη ἤ ἐλεγχόμενη κι ἄν ἦταν δέν ἐπρόκειτο νά μείνει χωρίς ἐπιπτώσεις πάνω στό βαθύτερο (κοινωνικό καί πολιτικό) μετασχηματισμό τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Διότι ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ κοινωνική κινητοποίηση σέ ἀναπτυσσόμενες χῶρες πού ἔχουν ἀδύνατους πολιτικούς θεσμούς καί ἀσταθεῖς κυβερνήσεις—χαρακτηριστικά πού δέν ἀμφισβητοῦνται γιά τήν Ἑλλάδα—ἀποτελεῖ δίκοπο μαχαίρι.

Γιά τούς θιασῶτες τῆς σταθερότητας ἡ κοινωνική κινητοποίηση σημαίνει λίγο πολύ κοινωνική ἀφύπνιση τῶν μαζῶν, σημαίνει περισσότερες εὐκαιρίες ἤ καί ἐλευθερία γιά οἰκονομική καί κοινωνική δράση, περισσότερες εὐκαιρίες καί πρόκληση γιά μόρφωση, μεγαλύτερη γεωγραφική κινητικότητα, πληθυσμιακή συρροή πρός τίς πόλεις (ἀστυφιλία), πλατύτερη ἐνημέρωση κτλ.[44] Ὅλα αὐτά δημιουργοῦν «εἰσροές» πρός τό σύστημα ὑπό μορφή αἰτημάτων, προβλημάτων γιά ἐπίλυση (π.χ. προβλήματα ἐργασίας, μισθῶν, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, πρόβλημα στέγασης στίς πόλεις, πρόβλημα σχολείων, νοσοκομείων, συγκοινωνιῶν κτλ.).

Ὅποια κυβέρνηση κι ἄν εἶναι στήν ἐξουσία θά πρέπει κάπως νά καταπιαστεῖ μ' αὐτά καί ὀφείλει νά τά ἀντιμετωπίσει παίρνοντας ἀποφάσεις, χαράζοντας πολιτική. Ἐδῶ βέβαια ἀνακύπτουν κρίσιμα προβλήματα ἐπιλογῶν, συμμετοχῆς στή λήψη ἀποφάσεων, ὑποστήριξης, κατανομῆς βαρῶν, ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφασισθέντων κτλ., δηλαδή «ἐκροές» ἀπ' τό σύστημα. Στή διαδικασία αὐτή τῶν «εἰσροῶν» (inputs) καί «ἐκροῶν» (outputs) σημαντικό ρόλο παίζουν τά κανάλια μέσα ἀπ' τά ὁποῖα ἐξωτερικεύονται. Τά πολιτικά κόμματα λ.χ. παίρνουν τά αἰτήματα τῶν διαφόρων ὁμάδων συμφερόντων ἤ τάξεων καί τά πολιτικοποιοῦν εἴτε ἐνσωματώνοντας αὐτά στά ἐκλογικά τους προγράμματα εἴτε καλώντας τήν κυβέρνηση νά τά ἱκανοποιήσει, συνεργαζόμενα ἤ ὄχι μ' αὐτή. Ἀπ' τό ἄλλο μέρος οἱ διάφορες ὁμάδες πίεσης (π.χ. συνδικαλιστικές ὀργανώσεις), ἀνάλογα μέ τό βαθμό συνοχῆς τους ἀλλά καί τῆς διαπραγματευτικῆς τους δύναμης (ἀπεργία κτλ.), ζητοῦν τήν ἐπίλυση αἰτημάτων ἀπό τήν κυβέρνηση.

Τόσο ἡ ὀργάνωση τῶν ὁμάδων πίεσης ὅσο καί τῶν πολιτικῶν κομμάτων εἶναι θεμελιώδη κανάλια, πού βοηθοῦν στήν κατάλληλη-ὁμαλή ἐπανατροφοδότηση (Feedback) τοῦ συστήματος. Στίς ὑπανάπτυκτες χῶρες κατά κανόνα αὐτά τά δύο ἤ λείπουν ἐντελῶς ἤ δέν λειτουργοῦν ἀποτελεσματικά. Διότι τέ-

43. Ὁ Karl Deutsch θεωρεῖ ὅτι ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός μιᾶς χώρας προκαλεῖ ὁρισμένες ἀλυσσωτές ἀλλαγές σέ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν τό ἀποκαλεῖ «κοινωνική κινητοποίηση» (Social Mobilization). Ἡ κοινωνική κινητοποίηση, ἐνῶ στήν ἀρχή παρουσιάζεται σάν συνέπεια τοῦ ἐκμοντερνισμοῦ μιᾶς χώρας, στή συνέχεια ἀποτελεῖ μιάν αὐτόνομη διαδικασία ἀνάπτυξης πού ἐπηρεάζει καί ἐπηρεάζεται ἀπό τήν πολιτική ἀνάπτυξη. Βλ. Karl W. Deutsch, «Social Mobilization and Political Development», περ. *APSR*, τόμ. IV, Σεπτέμβρ. 1951, σελ. 469-470 καί 493-495.

44. Jason L. Finkle καί Richard A. Gable, *Political Development and Social Change* (Πολιτική ἀνάπτυξη καί κοινωνική ἀλλαγή), (John Wiley and Sons, Inc. 1971), σελ. 431-435.

τοιες χῶρες στήν πλειοψηφία τους ἔχουν μιά ὀλιγαρχική καί σέ προσωπική ἤ ἀρχηγική βάση στηριζόμενη ὀργάνωση τῶν κομμάτων, ἐνῶ ὁ συνδικαλισμός εἶναι ἀνύπαρκτος ἤ κατευθυνόμενος. Ἔτσι, τά λαϊκά αἰτήματα ἤ πνίγονται στήν πηγή τους ἤ ἡ ἐξωτερίκευσή τους παίρνει πεζοδρομιακή μορφή, πού καταλήγει σέ πράξεις βίας κτλ. Στήν ἐξέλιξη αὐτή συμβάλλει ἀποφασιστικά καί ἡ ἔλλειψη ἤ διαστρέβλωση τῆς πληροφορίας.

Θά πρέπει ἐδῶ νά λάβει κανείς ὑπ' ὄψη ὅτι οἱ κυβερνήσεις τῶν χωρῶν αὐτῶν ἐκτός ἀπ' τήν ὀλιγαρχική τους μορφή κτλ. δέν παύουν νά στεροῦνται καί τούς ἀναγκαίους πόρους, πού θά τούς ἔδιναν μεγαλύτερη δυνατότητα νά ἱκανοποιήσουν ὁρισμένα αἰτήματα ἤ μερικά ἀπ' αὐτά κάπως πληρέστερα. Γι' αὐτό οἱ χῶρες αὐτές, ἐφ' ὅσον δέν αὐξάνουν τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἤ γενικά τούς παραγωγικούς τους πόρους, μοιάζουν νά κινοῦνται μέσα σ' ἕνα φαῦλο κύκλο.[45]

Γιά νά μήν ὑπάρξουν πολιτικές λύσεις, συνήθως βίαιες ἤ ἀντιδημοκρατικές, πού ἐνδέχεται τό σύστημα νά προωθήσει σέ δεδομένη στιγμή γιά τήν ἀντιμετώπιση κρισίμων καταστάσεων, ἔρχονται ἄλλες ἐπιλογές, ὅπως ἡ ἐξωτερική ἀμυντική ἤ οἰκονομική βοήθεια, ὁ ἐξωτερικός δανεισμός κτλ. γιά νά ἀνακουφίσουν τό σύστημα ἀπό πιεστικές καταστάσεις. Ἄλλο βέβαια εἶναι τό θέμα τῶν μακροχρόνιων ἐπιδράσεων τῶν ἐπιλογῶν αὐτῶν στήν πολιτική ἤ καί τήν οἰκονομική ἐξέλιξη τῆς χώρας.

Ἀπό τά παραπάνω θά μποροῦσε νά συμπεράνει κανείς γενικεύοντας, ὅτι γιά τούς θιασῶτες τῆς πολιτικῆς σταθεροτητας ἡ ἔντονη κοινωνικοοικονομική ἀνάπτυξη («Social Mobilization») εἶναι μιά δοκιμασία γιά τό πολιτικό σύστημα τῶν ἀναπτυσσομένων χωρῶν. Διότι δέν ὑπάρχουν οἱ κατάλληλες δομές (κόμματα ὀργανωμένα, συνεταιρισμοί, ὁμάδες πίεσης) πού θά μποροῦσαν ἀποτελεσματικά νά ἐξωτερικεύσουν καί νά ἐπιτύχουν ἱκανοποιητική ἐπίλυση τῶν αἰτημάτων, πού θέτουν οἱ διάφορες κοινωνικές ὁμάδες. Ἔτσι ἡ «κοινωνική κινητοποίηση» γίνεται τουλάχιστον βραχυχρόνια δυσλειτουργική (disfunctional) γιά τό πολιτικό σύστημα, τό ὁποῖο ἐξ αἰτίας τους εἰσέρχεται σέ μιά κρίσιμη φάση. Οἱ Welch καί Smith θεωροῦν ὅτι ἡ πολιτική ἀστάθεια ἀντανακλᾶ μιά ἀνισορροπία μεταξύ τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀλλαγῆς, πού δημιουργεῖ προβλήματα νέας κατευθυντήριας πολιτικῆς, καί τῆς ἀνάγκης νέων ἐπιλογῶν, π.χ. πολιτικῆς θεσμοποίησης, δηλαδή τῆς ἀνάπτυξης ἱκανῶν πολιτικῶν ὀργανισμῶν καί θεσμῶν μέσα ἀπ' τούς ὁποίους τά δημιουργούμενα ἀπό τήν προηγούμενη κατάσταση προβλήματα ἀρχίζουν νά παίρνουν τό δρόμο τῆς ἐπίλυσής τους.[46]

Ἄλλο εἶναι τό ζήτημα πού ἀσχολεῖται μέ ποιό τρόπο θά ἀντιδράσει τό σύστημα. Πάντως κάποια λύση-ἐκτόνωση τῆς κρίσης θά ὑπάρξει πού μπορεῖ νάναι ἀκόμη καί ἡ ἀλλαγή τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Αὐτό βέβαια εἶναι κάτι, πού θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή συσχέτιση τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικοοικονομικῶν ὁμάδων, τό διεθνές περιβάλλον ἤ τίς διεθνεῖς διασυνδέσεις τοῦ συστήματος, καί γενικά τίς (ἀντίρροπες) δυνάμεις, πού κυριαρχοῦν μέσα στό σύστημα σέ μιά ὁρισμένη ἱστορική στιγμή (περίοδο) καί πού ἔχουν τήν δυνατότητα (Potential) νά δράσουν (στρατός, παράνομες ὀργανώσεις, κτλ.).

Γιά τόν Huntington, πού μνημονεύσαμε σέ προηγούμενη παράγραφο, μιά ταχεία «κοινωνική κινητοποίηση» βάζει σέ δοκιμασία τήν ἱκανότητα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν νά ἀντιμετωπίσουν τίς ὁλοένα αὐξανόμενες προσδοκίες γιά καλυτέρευση τῆς κοινωνικοοικονομικῆς στάθμης τῶν πολιτῶν. Ὁ Huntington βλέπει ὅτι σέ μιά τέτοια κατάσταση ἔντονης κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, οἱ προσδοκίες τῶν ἀτόμων καί τά αἰτήματά τους αὐξάνονται δυσανάλογα πρός τήν ἱκανότητα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν νά βροῦν τρόπους ἱκανοποίησης ἤ συμβιβαστικῶν λύσεων γι' αὐτά. Ἔτσι, λόγω μή ἱκανοποίησης τῶν αἰτημάτων τους μέσα ἀπό τά νόμιμα κανάλια, ἤ ἀπό ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στήν ἀποτελεσματικότητά τους, δέν διστάζουν νά χρησιμοποιοῦν βίαιους τρόπους ἔκφρασης, ὁδηγώντας ἔτσι τό σύστημα στή λήψη βίαιων ἀντιμέτρων, μέ συνέπεια ἡ ἐπιβολή τῆς τάξης νά γίνεται πάντοτε ἀπό τούς κατ' ἐξοχή κατέχοντες τά μέσα ἐπιβολῆς καί καταστολῆς τῆς βίας (ἀντιβία), δηλαδή τούς στρατιωτικούς.[47]

Ἔτσι, σέ ἀναπτυσσόμενες χῶρες, μιά ταχεία κοινωνική κινητοποίηση προκαλεῖ τέτοια φόρτιση στό σύστημα πού μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ βίαιη λύση (συνήθως μιά στρατιωτική ἐπέμβαση γιά τήν ἐκτόνωσή της), δηλαδή οὐσιαστικά στήν παρεμπόδισή της. Τό συμπέρασμα τοῦ Huntington, μπορεῖ νά πεῖ κανείς, εἶναι ὅτι ἡ κοινωνική κινητοποίηση συμβαδίζει μέ τήν ἀστάθεια τοῦ συστήματος, τά κινήματα καί συνήθως τή στρατιωτική ἐπέμβαση.

Ἀντίθετα μέ τόν Huntington, ὁ Robert Putnam,[48]

45. Γιά τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ χῶρες αὐτές, βλ. μερικές σχετικές ἀναλύσεις ὅπως: Claude E. Welch, *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change* (Belmont Cal.: Wadsworth Publishing Co., 1971), C.E. Black, *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History* (New York: Harper and Row Publishers, 1966), Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems in Modernization* (Washington D.C. The Brookings Institution, 1967), Fred R. Von der Mehden, *Politics of the Developing Nations* (Englewood Cliffs N.Y., Prentice Hall, Inc. 1969).

46. Claude E. Welch, καί Arthur K. Smith, *Military Role and Rule: Perspectives on Civil Military Relations* (Ὁ ρόλος καί ἡ διακυβέρνηση τῶν στρατιωτικῶν: Προοπτικές στίς σχέσεις στρατιωτικῶν-πολιτικῶν). (North Scituate, Massachusits, Duxbury Press, 1974), σελ. 36-37.

47. Βλ. Welch—Smith, *ὅπ. παρ.*, σελ. 24-26.

48. Βλ. Robert D. Putnam, «Toward Explaining Military Intervention in Latin American Politics», στό Finkle-Gable, *ὅπ. παρ.*, σελ. 284-304.

πού μελέτησε τά αἴτια τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στίς χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, συσχέτισε ἐμπειρικά πέντε δεῖκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καί κοινωνικῆς κινητοποίησης: τήν ἀστικοποίηση, τή μόρφωση, τήν κυκλοφορία ἐφημερίδων καί τόν ἀριθμό ραδιοφώνων (ἐπικοινωνίες) μέ τήν ἔνταση τῆς στρατιωτικῆς ἐπιρροῆς στήν πολιτική τῶν χωρῶν αὐτῶν καί διαπίστωσε ὅτι ἡ μεταξύ τῶν δύο σχέση εἶναι ἀρνητική (−53).

Τό συμπέρασμα ἑπομένως τοῦ Putnam εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή, ὅσο αὐξάνει ἡ κοινωνική κινητοποίηση μιᾶς χώρας τόσο λιγότερες πιθανότητες ὑπάρχουν γιά μιά στρατιωτική ἐπέμβαση. Ὁ Putnam βλέπει τήν ἐπιρροή τῶν στρατιωτικῶν νά μεγαλώνει ὅταν ἡ κοινωνικοοικονομική κατάσταση μιᾶς χώρας χειροτερεύει. Διότι τότε ἡ κατάσταση στενότητας, πού δημιουργεῖται, προκαλεῖ τίς ἐκδηλώσεις βίας. Θά μποροῦσε νά παρατηρήσει κανείς ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀρνητική ἤ θετική ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης γιά μιά ἐνδεχόμενη στρατιωτική ἐπέμβαση ἐξαρτᾶται πιθανόν καί ἀπό τή διακύμανση πρός τά κάτω ἤ πρός τά πάνω ἑνός Optimum σημείου ἤ καί ἀπό τό ρυθμό πού ἀκολουθεῖ ἡ παραπάνω κοινωνικοοικονομική πορεία. Τέλος θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι καί τά δύο ἐπιχειρήματα ἔχουν ἀποδειχθεῖ στήν πράξη σωστά.

Ἂν καί δέν ἔχει θέση ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων, σκόπιμο θά ἦταν, ἴσως, νά λεχθεῖ ὅτι τόσο στίς Λατινοαμερικάνικες χῶρες ὅσο καί σ' ἄλλες περιοχές τῆς ὑφηλίου, (χῶρες τοῦ τρίτου κόσμου), ὅπου ἐκδηλώνονται συχνότερα τά στρατιωτικά πραξικοπήματα, οἱ ἐπεμβάσεις τῶν στρατιωτικῶν δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μέ μόνη τή θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης.

Ἀπεναντίας, βρίσκει ἀπήχηση μιά ἄλλη θεωρία, ἡ θεωρία «τῆς ἐξωτερικῆς καταστολῆς τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων μιᾶς χώρας», γιά τή διατήρηση λ.χ. τῆς «Pax Americana».[49] Ἔτσι, ἄν ἤθελε κανείς νά ἑρμηνεύσει τό πραξικόπημα καί τή δικτατορία τοῦ 1967, θά πατοῦσε ἴσως σέ στερεότερη βάση, ἄν, μαζί μέ τή θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης—καί τίς ἄλλες θεωρίες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης πού ἐνδεχόμενα θά εἶχαν ἐφαρμογή—μποροῦσε νά ἐξοικονομίσει ἐμπειρικά στοιχεῖα τέτοια, πού νά τοῦ ἐπιτρέψουν μιά πρώτη θεώρηση μέ βάση καί τή θεωρία τῆς «ἐξωτερικῆς καταστολῆς» κτλ.

2. Σέ ἀντίθεση μέ τόν πρῶτο συντελεστή, δηλαδή τήν ὁμάδα μεταβλητῶν πού ἐκφράζει καθαρά μιά ἀντίθεση μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης (ἀρνητική σχέση), ὁ δεύτερος συντελεστής ἐμφανίζεται λίγο ἀσαφής, γιατί μερικές ἀπ' τίς μεταβλητές του περιλαμβάνονται καί στόν πρῶτο συντελεστή, ὅπως τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στόν τριτογενή τομέα (−74), ἡ μεταβλητή τοῦ μεγέθους τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων σέ σχέση πρός τόν πληθυσμό (63), ἡ ἴδια μεταβλητή ὅταν δίνεται σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς (56) καί ἡ ταχυδρομική κίνηση (56). Γιά τό λόγο αὐτό χρειάζεται κάποια ἐπιφύλαξη ὅσον ἀφορᾶ τήν ἑρμηνεία πού ἀκολουθεῖ.

Τό πιό χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού χρησιμοποιήθηκε, φορτίζεται κατά κύριο λόγο ἐδῶ (r = 82) καί φαίνεται νά συμβαδίζει μέ σημαντικές μεταβλητές, ὅπως τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στή γεωργία, τούς δεῖκτες ἐπικοινωνιῶν, δηλαδή ταχυδρομική κίνηση καί κυκλοφορία ἐφημερίδων, καί τό μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Δεδομένου ὅτι ὁ δείκτης αὐτός, ὅπως παραδεχθήκαμε, μετράει τό βαθμό πολιτικῆς δημοκρατίας, ἡ θετική συσχέτιση μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ σάν μιά τάση, πού ὅσο αὐξάνονται οἱ ἐπικοινωνίες (οἱ ὁποῖες προκαλοῦν μεγαλύτερη ἐνημέρωση καί κατ' ἐπέκταση μεγαλύτερη ροπή συμμετοχῆς στό σύστημα) τόσο καί πιό πολύ δυναμώνουν οἱ δημοκρατικοί θεσμοί.

Πιό περίπλοκη ὅμως φαίνεται ἡ θετική σχέση, τόσο μέ τό ποσοστό ἀπασχολουμένων στή γεωργία ὅσο καί μέ τό μέγεθος τοῦ στρατοῦ. Μιά ἑρμηνεία, πού θά μποροῦσε νά δοθεῖ, εἶναι ὅτι καί οἱ δύο αὐτές μεταβλητές βασικά ἐκφράζουν τάσεις «σταθερότητας» ἤ «σταθεροποίησης» μέσα στό σύστημα. Ἡ πρώτη ἴσως συμβάλλει στή σταθερότητα περιορίζοντας τόν ἀριθμό ἐκείνων πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία καί τόν τριτογενή τομέα, ἀπ' ὅπου συνήθως, θἄλεγε κανείς, μπορεῖ νά πηγάζουν δυνάμεις ἀποσταθεροποίησης γιά τό σύστημα σέ περιόδους ἔντονης κοινωνικῆς κινητοποίησης ἤ περιόδους κρίσης. Τοῦτο γίνεται ἐμφανέστερο ἄν συσχετισθεῖ μέ τό ποσοστό βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης, πού στό δεύτερο συντελεστή ἔχει ἀρνητική σχέση (−39), ἐνῶ ἡ τριτογενής ἀπασχόληση σάν πιό εὐαίσθητη στίς κοινωνικές ἀλλαγές εἶναι ἀκόμα πιό καταλυτική γιά τή σταθεροποίηση, ἀφοῦ ἡ ἀρνητική σχέση της φθάνει στό (−74). Ἐξ ἄλλου ὁ στρατός, σάν φύλακας τοῦ «νόμου καί τῆς τάξης», μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν δεδηλωμένος ἐκφραστής τῆς σταθερότητας στό σύστημα.

Ἡ παραπάνω ἑρμηνεία μέ βασική ἰδέα τή σταθερότητα μπορεῖ νά στηριχθεῖ στό γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ δεῖκτες πολιτικῆς ἀστάθειας φορτίζονται ἀρνητικά, ὅπως οἱ δολοφονίες (−37), ὁ δείκτης ἀπεργιῶν (−33), οἱ κυβερνητικές κρίσεις (−16), οἱ ἐκκαθαρίσεις (−35), οἱ ταραχές (−37), οἱ ἐπαναστάσεις (−46), οἱ ἀντικυβερνητικές διαδηλώσεις (−12), οἱ μεγάλες κυβερνητικές ἀλλαγές (−45), ὁ ἀνταρτοπόλεμος (−29) κ.ἄ. Μαζί στόν ἴδιο συντελεστή

49. Βλ. τό συλλογικό ἔργο τῶν Seymour Martin Lipset καί Aldo Salari (eds), *Elites in Latin America* (New York: Oxford University Press 1967), π.χ. Irving Louis Horowitz, «The Military Elites» (Οἱ στρατιωτικές ἐλίτ), σελ. 173-181.

συμβαδίζει ἀρνητικά ἐπίσης μόνο τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στή βιομηχανία (– 39) καί στόν τριτογενή τομέα (– 74).

Ἀπ' τό ἄλλο μέρος ἡ χαμηλή φόρτιση γενικά τῶν δεικτῶν τῆς ἀστάθειας καί στούς δύο συντελεστές ($r \leqslant 50$) μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ σάν μιά ἰδιόμορφη σχέση τῆς ἀστάθειας τοῦ συστήματος μέ τήν κοινωνική κινητοποίηση στήν Ἑλλάδα. Μπορεῖ δηλαδή ὥς ἕνα βαθμό νά προκαλεῖται ἀπό κοινωνικοοικονομικούς λόγους, ἀλλ' ἐνδέχεται πιό ἀποφασιστικοί γιά τήν πρόκληση ἀστάθειας στό σύστημα νά εἶναι ἄλλοι παράγοντες, πού ἐδῶ δέν λήφθηκαν ὑπ' ὄψη, καί συνεπῶς θἄπρεπε νά ἑρμηνευθοῦν ξεχωριστά, π.χ. εἶναι ἡ ἔλλειψη ὀργανωμένων κομμάτων στήν περίοδο αὐτή, ἡ πολιτισμική στάθμη, ἡ παράδοση, ἡ ἰδεολογία, οἱ ἐξωτερικοί ἀποσταθεροποιητικοί παράγοντες κτλ.

3. Δευτερογενεῖς ὑποθέσεις: Ἐπειδή αὐτή εἶναι ἡ γενική εἰκόνα συσχέτισης τῶν δύο φαινομένων, ὅπως παρουσιάσθηκε παραπάνω, κρίθηκε σκόπιμο συμπληρωματικά νά ἐξειδικευθεῖ ἡ ἀνάλυση, ὥστε νά διαπιστωθεῖ ποιοί συγκεκριμένοι δεῖκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης ἐπηρέασαν τίς πολιτικές διαδικασίες ἤ τήν πολιτική σταθερότητα. Γιά τή δεύτερη αὐτή ἀνάλυση χρησιμοποιήθηκε ἡ «πολλαπλή σταδιακή παλινδρόμηση» (Multiple stepwise regression analysis).[50]

Ἐν συντομία, τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλυσης μέ τήν πολλαπλή παλινδρόμηση ἔδειξαν:

α) ὅτι τό 81% τῆς διακύμανσης στό «σύνθετο δείκτη τοῦ Banks» (πολιτική ἀνάπτυξη) ὀφείλεται στήν πορεία τῆς ἐκβιομηχάνισης, πού ἐκφράζεται ἐδῶ μέ τό ποσοστό τοῦ βιομηχανικοῦ καί τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ,

β) ὅτι τό 50% τῆς διακύμανσης στό δείκτη τῆς «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» (δημοκρατική ἀνάπτυξη) προέρχεται ἐπίσης ἀπό τό ποσοστό τοῦ βιομηχανικοῦ δυναμικοῦ. Ἕνα 34% προέρχεται ἀπό τήν παραγωγή τσιμέντου καί 6% ἀπό τήν παραγωγή ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας. Καί οἱ δύο ἀποτελοῦν ἐπίσης δεῖκτες ἐκβιομηχάνισης.

Δεδομένου ὅτι ἡ πολλαπλή παλινδρόμηση δίνει αὐτή τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἐξαρτημένη καί κάθε μία ἀνεξάρτητη μεταβλητή ἐλέγχοντας τήν ἐπίδραση τῶν ἄλλων, μπορεῖ κανείς νά βλέπει τή σχέση αὐτή σάν αἰτιώδη. Ὅμως δέν μπορεῖ κανείς νά ὑποθέσει ἔλεγχο μεταβλητῶν οἱ ὁποῖες δέν περιλαμβάνονται στήν ἔρευνα, καί φυσικά ποτέ δέν γνωρίζουμε ἄν, κάτι πού μορφοποιοῦμε γιά ἀναλυτικούς λόγους σάν διαστάσεις ἑνός φαινομένου, συμβαίνει νά εἶναι ἔτσι καί στήν πραγματικότητα.

Ἀπό τά παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνιση στήν Ἑλλάδα, στήν περίοδο πού ἐξετάζεται ἐδῶ, στάθηκε ἰδιαίτερα σημαντική γιά τήν πολιτική της ἀνάπτυξη.

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη στήν Ἑλλάδα γιά τήν ἐξεταζόμενη περίοδο προβάλλει τόσο σημαντική μέσα ἀπ' τό μεταπολεμικό φαινόμενο τῆς «κοινωνικῆς κινητοποίησης», δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη γιά τό σχηματισμό ἄλλων δευτερογενῶν ὑποθέσεων. Τέτοιες ὑποθέσεις θά πρέπει νά συσχετίζουν τήν ἐκβιομηχάνιση μέ τήν πολιτική ἀνάπτυξη ἔμμεσα ἤ ἄμεσα: Πῶς δηλαδή ἡ ἐκβιομηχάνιση ἐπηρέασε τήν πολιτική ἀνάπτυξη καί τό ἀντίστροφο; Σέ ποιό βαθμό ἡ πολιτική ἀνάπτυξη συνετέλεσε στή βιομηχανική πρόοδο; Ὑπῆρξαν λ.χ. πολιτικές ἀλλαγές, πού ἔγιναν μέ σκοπό τήν προώθηση ἤ τήν παρεμπόδιση τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ἤ τοῦ ρυθμοῦ της; Ἡ ἐκβιομηχάνιση ἐπηρέασε τήν ἰδεολογία σέ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε νά ἐπιζητήσει τέτοιες ἀλλαγές καί πῶς; κ.ἄ.

Νομίζουμε ὅτι τό θέμα θά πρέπει νά ἀπομονωθεῖ, νά ἐρευνηθεῖ καί ἀναλυθεῖ ξεχωριστά σέ ὅλες τίς πιθανές πτυχές του, πράγμα πού ξεφεύγει ὅμως ἀπό τά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἔρευνας.

VI. μερικά συμπεράσματα καί ἐπιφυλάξεις

Ἡ ἔρευνα αὐτή μέ τίς προχωρημένες στατιστικές τεχνικές πού ἐφάρμοσε, προσπάθησε νά δώσει μιά εἰκόνα τῆς ἀναπτυξιακῆς πορείας στήν Ἑλλάδα μετά τόν πόλεμο.

Σκοπός της ἦταν νά ἐντοπίσει τουλάχιστο μιά ὁμάδα ἀλληλοσυσχετιζόμενων συστημικῶν μεταβλητῶν καί τό εἶδος τῆς σχέσης τους γιά μιά μεγάλη χρονική περίοδο (1946-1970).

Σέ ἀντίθεση μέ ἄλλες παρόμοιες ἔρευνες, χρησιμοποίησε τριῶν εἰδῶν μεταβλητές, δηλαδή πολιτικές, οἰκονομικές, καί κοινωνικές καί μεταχειρίστηκε τό χρόνο σάν ξεχωριστή μεταβλητή.

Ἡ ἔρευνα ἔδειξε κυρίως τά ἑξῆς:

1. Ἡ Ἑλλάδα περνάει τήν περίοδο αὐτή ἀπό μιά φάση ἔντονης κοινωνικῆς κινητοποίησης (Social Mobilization). Ὅλες οἱ κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές ἀλληλοσχετίζονται σέ μεγάλο βαθμό καί δείχνουν νά ἀποτελοῦν ἕνα ξεχωριστό φαινόμενο (pattern) σύμφωνα μέ τή θεωρία τοῦ Karl Deutsch.

2. Ὁ πρῶτος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού τόν παραδεχθήκαμε σάν τήν ἔκφραση ἀποτελεσματικῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν (σύνθετος δείκτης τοῦ Banks), ἀκολούθησε ἀντίθετη πορεία πρός τήν κοινωνικοοικονομική ἀνάπτυξη, ἐπαληθεύοντας ἔτσι τή θέση τοῦ Banks καί τοῦ Coleman. Στή διάσταση αὐτή μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, τόν πιό ἀποφασιστικό ρόλο φαίνε-

50. Ἡ στατιστική αὐτή τεχνική (Multiple stepwise regression analysis) μᾶς ἐπιτρέπει νά βροῦμε τό βαθμό συσχέτισης μεταξύ τῆς ἐξαρτημένης καί τῆς ἀνεξάρτητης μεταβλητῆς δίνοντάς μας τό καθαρό ποσοστό διαφοροποίησης, πού προκαλεῖται στήν ἐξαρτημένη μεταβλητή, καί ἀπομονώνοντας κάθε φορά τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦν πάνω της οἱ λοιπές μεταβλητές.

ται ὅτι ἔπαιξε ἡ ἐκβιομηχάνιση. Μέ μιά σύντομη ἱστορική ἀνάλυση καταλήξαμε στό συμπέρασμα ὅτι, βραχυχρόνια τουλάχιστον, ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός στάθηκε «*δυσλειτουργικός*» (disfunctional) γιά λόγους πού πρέπει νά ἐρευνηθοῦν βαθύτερα. Ἐνδεικτικά μόνο ἀναφέραμε μερικούς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως παραδέχεται ἡ πλειοψηφία τῶν θεωρητικῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι κοινοί σ' ὅλες τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες, οἱ ὁποῖες διανύουν τή φάση τῆς οἰκονομικῆς τους ἀπογείωσης. Ἡ ἔρευνα, στό σημεῖο αὐτό, πρέπει νά ἐπεκταθεῖ καί νά ἐξετάσει μιά σειρά ἀπό δευτερογενεῖς ὑποθέσεις.

3. Ἀντίθετα, ἡ πολιτική σταθερότητα (ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης) συμβάδισε μέ τή διατήρηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί, ὡς ἕνα βαθμό, μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπικοινωνιῶν. Στό σημεῖο αὐτό ἡ ἔρευνα δείχνει νά ἐπαληθεύει τίς θέσεις τῶν Cutright, Cnude-MacCrone, Flanigan-Fogelman καί τοῦ Winham.

4. Προέκυψε ἀκόμη ὅτι ἡ στρατιωτική προσπάθεια, ὅπως τήν ὁρίσαμε, συνδέεται μέ κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές (ἐσωτερικοί λόγοι) ἐπαληθεύοντας στό σημεῖο αὐτό τίς θέσεις τοῦ Ted Gurr καί τοῦ Louis Terrell.[51]

Βέβαια ἄν λάβει κανείς ὑπ' ὄψη του μεταξὺ ἄλλων:

α) ὅτι στήν ἔρευνα ὑπῆρξαν ἐλλιπή στατιστικά στοιχεῖα, β) ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ἀνάλυση «δεῖκτες» πού βασίζονται σέ ὑποκειμενικά κριτήρια, γ) ὅτι ἡ πολιτική ἀνάπτυξη, ὅπως τήν ὁρίσαμε, δέν μπορεῖ νά ἀκολουθεῖ πάντα τήν ἀπόλυτη αὔξηση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν μεγέθη πού αὐξάνουν ταχύτερα, συνεχόμενα καί κυρίως σέ μεγάλη ἀναλογία πρός τά πάνω ἤ πρός τά κάτω, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι προσεχτικός στήν ἀποδοχή τῶν παραπάνω συμπερασμάτων.

Παρ' ὅλες ὅμως αὐτές τίς ἀτέλειες ἤ καί ἄλλες περιπλοκές, πού ἐνδέχεται νά εἶχε αὐτή ἡ ἔρευνα, θά μποροῦσε νά θεμελιωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τό σύστημα εἶναι ἕνα σύνολο ἀπό ρυθμιζόμενες, στή διάρκεια τοῦ χρόνου, σχέσεις, ὅπως αὐτές πού παρατηρήθηκαν ἐδῶ, τουλάχιστο μεταξύ πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν μεταβλητῶν. Βέβαια, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ τρόπου ἤ τῶν νόμων πού διέπουν αὐτές τίς σχέσεις δέν εἶναι εὔκολη. Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ ἔρευνα αὐτό ἀκριβῶς ἐπιδιώκουν.[52] Στήν προσπάθεια αὐτή θέλησε νά συμβάλει ἡ παρούσα ἔρευνα.

51. Βλ. Louis M. Terrel, «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Effort», στό περ. *The Journal of Conflict Resolution*, XV No 3 (Σεπτέμβριος, 1971), σελ. 344-345.

52. Anatol Rapaport, «Modern Systems Theory, An Outlook for Coping with Change», στό περ. *General Systems*, XV, 1970, σελ. 19-20.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Μεθοδολογία

Banks, Arthur S., *Cross-Polity Time Series Data*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1971.

———, *The SUNY - Bringhamton Cross National Time Series Data Archives: Variable Definitions and Sources*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY CCPR, 1972.

———, *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY, CCPR, 1972.

Buchanan, William, *Understanding Political Variables*, New York: Charles Scribner's Sons, 1969.

Cattell, Raymond B., *Factor Analysis: An Introduction and Manual for the Psychologist and Social Scientist*, New York, N.Y.: Harper and Row Publishers, 1952.

Dixon J. (ed.), *Biomedical Computer Programs* καί *X-Series Supplement*, Berkeley, Cal.: University of California Press, 1972.

Firestone, Joseph. N. - David McCormick, «An Exploration in Systems Analysis of Domestic Conflict», *General Systems Yearbook*, XVII (1972), 80-91.

Garson, G. David, *Handbook of Political Science Methods*, Boston, Mass.: Holbrook Press, Inc., 1971.

Gurr, Ted. R., *Politimetrics: An Introduction to Quantitative Macropolitics*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1972.

Holt, R. and J. Turner, *The Methodology of Comparative Research*, New York: The Free Press, 1970.

Kerlinger, Fred. N., *The Foundations of Behavioral Research*, New York: Holt Reinehart and Winston Inc., 1964.

Μεϊμάρη, Μ. καί Ἡ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντική Ἀνάλυση Δεδομένων», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τ. 33-34 (Μάιος - Δεκέμβριος 1978), 225-240.

Merritt, Richard and Stein Rockan, *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross National Research*, New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1966.

Rakoff, Stuart. A., *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis*, Bringhamton, N.Y.: St. Univ. of New York, 1973.

Rummel, R. J., «Understanding Factor Analysis», *Journal of Conflict Resolution*, XI, No 4 (December 1967), 444-479.

———, *Applied Factor Analysis*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1970.

Β. Βιβλία

Almond A. Gabriel and James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas*, Princeton, N.J. Princeton University Press, 1960.

———and Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston: Little Brown and Co., 1966.

Asher, Robert E., *et al, Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research,* Washington, D.C., The Brookings Institution, 1962.
Beard, A. Charles, *The Economic Basis of Politics and Related Writings,* New York: Random House, 1957.
Black, C.E., *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History,* New York: Harper and Raw Publishers, 1966.
Braibanti, Ralph., ed., *Political and Administrative Development,* Durham, N.Y., Duke University Press, 1969.
Carr, David, L., *General Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond-Powell Model,* St. Univ. of New York, Center for Comparative Political Research, 1972.
Charlesworth, James C., ed., *Contemporary Political Analysis,* New York: The Free Press, 1967.
Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life,* New York: John Wiley and Sons Inc., 1965.
Finkle, Jason L. and Richard W. Gable, *Political Development and Social Change,* New York: John Wiley and Sons Inc., Second Edition, 1971.
Gillespie, John - Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization,* Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
Haas, Michael and Henry S. Kariel (eds), *Approaches to the Study of Political Science,* Scranton, Pen. Chandler Publishing Co., 1970.
Harris, Chester, W., *Problems in Measuring Change,* Madison, Wisc.: The Univ. of Wisconsin, 1963.
Kautsky, John (ed.) *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism,* New York: John Wiley and Sons Inc., 1962.
La Palombara, Joseph, *Bureaucracy and Political Development,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
————and Myron Weiner, *Political Parties and Political Development,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.
Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Societies: Modernizing the Middle East,* Glencoe Ill.: The Free Press, 1958.
Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari (eds), *Elites in Latin America,* New York: Oxford University Press, 1967.
Mehden, Fred R. Von Der., *Politics of the Developing Nations,* Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall Inc., 1964.
Montgomery, John D. and William J. Siffin, *Approaches to Development: Politics, Administration and Change,* New York: McCraw Hill Book Co., 1966.
Moy, Ronald F., *A Computer Simulation of Democratic Political Development: Tests of the Lipset and Moore Models,* Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
Organski, A.F.K., *The Stager of Political Development,* New York: Alfred A. Knoph, 1965.
Pye, Lucian W., *Communications and Political Development,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
————*Aspects of Political Development,* Boston, Mass.: Little Brown and Co., 1966.
Rostow, Walter W., *The Stages of Economic Growth: A Non communist Manifesto,* Cambridge, Mass. At the University Press, 1967.
Rustow, Dankwart A., *A World of Nations: Problems in Modernization,* Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1967.
Shils, Edward, *Political Development in New States,* London: Mouton and Co., 1965.
Spiro, Herbert J., *Patterns of African Development: Five Comparisons,* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc., 1967.
Τερλεξῆς, Πανταζῆς, *Οἰκονομία καί Δημοκρατία: Κοινωνιολογία τῆς Πολιτικῆς Ἀναπτύξεως,* Ἀθῆναι: Ἐκδόσεις Ράππα, 1973.
Wasby, Stephen L., *Political Science: The Discipline and Its Dimensions,* New York: Charles Scribener's Sons, 1970.
Welch, Claude, E. καί Arthur K. Smith, *Military Role and Rule: Perspectives on Civil Military Relations,* NSC, Mass: Duxbury Press, 1974.
————*Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change,* Belmont, Cal.: Wadsworth Pub. Co., 1971.

Γ. Ἄρθρα

Banks, Arthur S., «Modernization and Political Change: The Latin-American and European Nations», *Comparative Political Studies* II.
————,«Correlates of Political Democratic Perfomace», *Comparative Politics,* IV, Jan. 1972, 217-230.
Baxevanis, John., «Population Internal Migration and Urbanization in Greece» in *Balkan Studies* VI, 1.1965, 83-98.
Cutright, Phillips, «National Political Development: Measurement and Analysis», *American Sociological Review (ASR),* XXVIII, 4.1963, 253-264.
————and James Wiley, «Modernization and Political Representation: 1927-1966, *Studies in Comparative International Development,* Vol. V, Series No. 2, 1970, 23-44.
Deutsch, Karl W., «Social Mobilization and Political Development», *American Political Science Review (APSR),* September 1961, 493-514.
Hopkins, Raymond F., «Aggregate Data and the Study of Political Development», *Journal of Politics,* XXXI, February 1969, 71-94.
Huntington, Samuel P., «The Change to Change. Modernization, Development and Politics» in *Comparative Politics,* III, 4.1971, 283-322.
————«Political Development and Political Decay», *World Politics,* XVII, April 1964, 386-430.
Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Econoc Development and Political Legitimac», *APSR,* Vol. LIII, March 1959, 69-105.
March Robert and Qilliam Parish, «Modernization and Communism: A Retest of Lipset's Hypotheses», *ASR,* Vol. XXX, 12, 1965, 934-942.
McCrone, Donald J. and Charles F. Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A causal Model», *APSR,* LXI, March, 1972, 72-79.
Needler, Martin G., «Political Development and Socioeconomic Development: The Case of Latin America», *APSR,* LXII, 9,1968, 889-897.
Neubeuer, Deane E., «Some conditions of Democracy», *APSR,* Vol. LXI, December 1967, 1002-1009.
Olsen, Marvin E., «Multivariable Analysis of National Political Development», *ASR,* Vol. XXXIII, October 1968, 699-712.
Packenham, Robert A., «Approaches to the Study of Political Development», *World Politics,* XVII, October 1964, 108-120.
Rapaport Anatol, «Modern Systems Theory: An Outlook for Coping with Change», *General Systems,* XV, 1970, 15-25.
Rudebeck, Lars, «Political Development. Towards a Coherent and Relevant Theoretical Formulation of the Concept», *Scandinavian Political Studies,* Vol. V, 1970, 21-63.
Simpson, Dick, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development», *International Development Review,* VI, June 1964, 21-25.
Smith, Arthur, K., «Socio-economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis», *Midwest Journal of Political Science,* XIII, No 1 (February 1969), 95-125.
Terrell, Louis M., «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Effort», *The Journal of Conflict Resolution,* XV, No 3 (September 1971), 337-345.

Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *APSR*, Vol. LIII, March 1959, 69-105.
Marsh Robert and William Parish, «Modernization and Communism: A Retest of Lipset's Hypotheses», *ASR*, Vol. XXX, 12,1965, 934-942.
Tsantis, Andreas C., «Political Factors in Economic Development», *Comparative Politics*, II, October 1969, 63-78.
Winham, Gilbert L., «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model», *APSR*, LXIV, 9,1970, 810-18.

Δ. Πηγές στατιστικῶν στοιχείων

United Nations, *Demographic Yearbook* (Series 1948-1970).
————, *Organization, Cooperation and Development*, 1950-1968.
————, *Statistical Yearbook*, series 1948-1970.
Organization for Economic Cooperation and Development, *National Account Statistics*, 1950-1968.
————, *The Growth of Output: 1960-1980* (1970).
Οἰκονομικός καί Κοινωνικός Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, Κέντρο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1964.
Europa Yearbook
Information Please Almanac
The Moody's Government and Municipalities
Muller Bernard, *Statistical Handbook of the Norh Atlantic Area*, The Hague, Mouton Co., 1965.
The New International Yearbook, 1923-1951.
Political Handbook and Atlas of the World Parliaments, Parties and Press, 1927-1968.
The World Almanac and Book of Facts.